

Cato és a De Agri Cultura

Irta
KUN JÓZSEF

SZIGETVÁR

1963.

Cato és kora.

Marcus Porcius Cato életét az ókorban a görög írók közül Plutarchos dolgozta fel a "Párhuzamos életrajzok"-ban, a rómaiaknál pedig Cornelius Nepos. Ez a két írás ránk is maradt. Számos adatot tartalmaz Cicero "Cato Maior de senectute" című munkája, Livius történeti műve. Sok elszórt megjegyzés olvasható róla Gelliusnál az "Attikai éjszakák"-ban. Lásd még MOMMSEN: Römische Geschichte, III. k. 11. és 14. fejezetét, valamint a PWRE Cato- cikkét M. GELZER és R. HEIM tollából /Bd. XXII. 1. 1953. 108-165.1./

A gens Porcia-ból, ahonnan Cato származott, 3 család emelkedik ki:

- 1./ Porcius Laeca /1. Catilina összeesküvését./
- 2./ Porcius Licinius
- 3./ Porcius Cato.

Az ismeretlen plebeusi eredetű Porciusok i.e.a III.század második felében tűnnek fel, s a köztársasági kor végéig számos hivatalt viselnek. Egy ókori hagyomány azzal magyarázza nevüket, hogy a régi időkben sertéstenyésztéssel foglalkoztak. A valóságban totemisztikus névről van szó, amely még az ősközségi társadalom maradványa. Több népnél megfigyelhető, hogy a nemzetséget valamilyen állat védelme alatt állónak tartották. V.ö. Ovidius - ovis /juh/, Asinius - asinus /szamár/. A latin parcus-nak megfelelő purce megvan etruszk feliraton /CIE 2910/ is

Cato, teljesebb nevén Marcus Porcius Cato Censorius

Maiores i.e. 234-ben született Tusculumban. Ifjúkorát mező munkával töltötte, a politikai életbe szomszédja, Valerius Flaccus vezette be /Plut. Cato Maior, 3./ Egészen fiatalon vett részt a második pun háborúban. 214-től a Szirakuzát ostromló Marcellus katonai tribunusa, 209 körül Fabius Maximus Cunctator parancsnoksága alatt szolgált Capua és Tarentum bevételénél.

MÜNZER szerint /Die römischen Adelspartien, 194. 1/ dédapja és nagyapja még nem volt római polgár, ő azonban a legmagasabb közhivatalokat is elnyerte, mégpedig rögtön, amint az előírt pályázati korhatárt betöltötte /suo anno/. 204-ben Scipió Africanus mellett quaestor Sziciliában és Afrikában, 199-ben aedilis, a következő évben Szardíniában találjuk, mint praetort. 195-ben elnyeri a consulságot, aztán Hispániába megy proconsulnak, ahol kegyetlenül leveri a lusitán törzsek felkelését. 191-ben Manius Acilius Glabrio seregében küzd Görögországban a szíriai III. Antiochos ellen. Thermopylainál ugyanazon az ösvényen támadta hátba az ellenséget, mint egykor a görög-perzsa háborúk idején Ephialtes és Leónidas csapatát. Így az általa vezetett légiónak döntő szerepe volt a fontos csatában. Egyik beszédében szellemesen gúnyolta ki Antiochost, aki a hadműveletek megkezdése előtt hosszas, de eredménytelen diplomáciai tárgyalásokat folytatott a rómaiakkal. "Antiochus epistulis bellum gerit, calamo et atramento militat". /"Antiochos levelekkel háborúzik, tollal, tintával hadakozik."/ 184-ben, mint censor, rendkívüli szigorúságával tűnt ki. Adót vetett ki a fényűzési tárgyakra, számos embert kizárt a szenátusból és a lovagrendből jelentéktelenségű vétségek miatt. Intézkedései azonban nem érték el

a kívánt hatás^t, pár év múlva hatályon kívül helyezték őket. Élete vége felé Carthago teljes elpusztítása érdekében izgatott. A senatusban tartott minden beszédéhez hozzáfűzte: Ceterum censeo Carthaginem esse delendam. /Egyébként az a véleményem, hogy Carthagót el kell pusztítani./. Még megérte ennek a háborúnak a kitörését. 149-ben halt meg 85 éves korában.

Irodalmi munkásságát számos mű jelzi, melyekből megemlítjük a következő, ránk nem maradt írásokat:

1/ Origines /Kezdetek/ 7 könyvben. Az itáliai városok és Róma történetét tárgyalja benne i.e. 149-ig, Servius Sulpicius Galba hispániai hadjáratáig. Jellemző, hogy elhallgatja a pun háborúkban szereplő parancsnokok nevét, akik iránt ellenszenvvel viseltetett. "A római tribünus, a karthágói vezér", s ehhez hasonló körülírásokhoz folyamodik. Ugyanakkor nem habozott megörökíteni a pun hadsereg legbátrabb elefántjának, Surusnak a nevét. /Plinius, NH VIII, 11/. Gellius idéz belőle részleteket /Noct.Att.III, 7./.

2/. Libri ad Marcum filium, enciklopédia Marcus fia számára a mezőgazdaság, orvostudomány, szónoklat, hadügy, jogtudomány köréből.

3./ Carmen de moribus. /Költemény az erkölcsökről, Gell.Noct. Att. XI, 2, 2./. Valószínűleg prózában írt szabályok gyűjteménye.

4/. Orvosságokat tartalmazó könyv, amelyre Plinius Maior utal / N H XXIX, 14-15./.

5/. De re militari - hadászati szakmunka / Gell. Noct.Att. VI, 4,4 /.

6/. Beszédei, melyeket a szenátusban, a népgyűléseken és a bíróságon mondott el. Ezekből rengeteg töredék található különböző íróknál, főleg Gelliusnál. Leghosszabb a Perseus támogatásával gyanúsított rhodosiak védelmében tartott beszéd / Gell. Noct. Att. VI. 3./. Állítólag őt magát 44-szer vádolták be ellenfelei, de egyszer sem ítélték el.

7/. Bölcs mondásainak gyűjteménye - a görögöknél divatozó "Ἀποφθειγματα" mintájára.

8/. Ma is olvashatjuk viszont Catonak a mezőgazdaságról írt értekezését /De agri cultura, más kéziratok szerint De re rustica./.

Cato hosszú élete fontos átmeneti kor Róma számára a szegénységből a gazdagságba, mert ezalatt a hosszú ideig ismeretlen kis városállamból világbirodalom lett. Amikor Cato megszületett, még csak Itália és Szicília jelentette az "imperium"-ot, amikor meghalt, Rómához tartozott vagy teljesen, vagy majdhallasi minőségben az egész akkor ismert oikuméné". Cato gyermekkorában a görögök még barbároknak tartották a rómaiakat, azok pedig megvetően Graeculi-nak csúfolták a szerintük elpuhult görögöket. Plautus, aki görög vígjátékokat ültetett át latinra, még szégyenkezett a latin nyelv szegénysége, pallérozatlansága miatt.

Philemon finxit, Plautus vortit barbare.

/Philemon írta, barbár nyelvre fordította Plautus./.

Erre az időre esik a görög nyelv és kultúra rohamos elterjedése Rómában. Cato hasztalanul fordult szembe az új irányzattal, amelyet nem lehetett feltartóztatni, hiszen a Scipio-kör tagjai voltak a támogatói. Sőt, ő maga is megtanult görögül, s mind történeti műve, az "Origines", mind a "De agri cultura" itt-ott görög források nyomait viseli magán. Ezen a téren, hacsak közvetve is, be kellett ismernie vereségét, külpolitikai programja azonban teljes diadalt aratott. Követelte a meghódított területek teljes bekebelezését és maradéktalan kizsákmányolását a római tőke részéről. Egyénisége tele van ellentmondásokkal, akárcsak az a kor, amelyben élt. Ellenfele volt a Scipióknak, akik a római nagyhatalmat félig függő mazallus országok és tartományok rendszeréből akarták kialakítani. Harcolt a régi romlatlan erkölcsökért, a fényűzés ellen, a régi családi erkölcsökért. Ebben a vonatkozásban rendkívül tanulságos a hadizsákmány szétosztásáról tartott beszédének töredéke:

"Azok a tolvajok, akik magánembereket lopnak meg, szíjj között, bilincsbe verve tengetik életüket, az állam tolvajai aranyban és biborban élnek.

A zsákmány nem a fővezéré, hanem a katonáké. Aki tehát saját hasznára fordítja, azt az állam tolvajának kell nevezni. Pedig sok római parancsnok beleesett ebbe a hibába."

/H. MEYER: Oratorum Romanorum fragmenta, Parisiis. 1857.142. 1./.

Életrajzírója, Plutarchos megírja, hogy erőteljesen foglalkozott kereskedelmi vállalkozásokkal és tőkebefektetés-

sel. Üldözte egyes provinciái tisztviselők visszaéléseit, de a provinciák kizsákmányolását magától értetődőnek tartotta. Gyűlölte a görögöket, de írásaiban felhasználta a görög forrásokat. Censori működése /184-3/ emlékezetes maradt az utókor előtt. Származását tekintve "új ember" volt, plebeiusok voltak az ősei Tuscumból. Amikor elérte a legmagasabb tisztségeket, vele együtt az uralkodó osztály rab-szolgatartó ideológiáját is tökéletesen magába szivta. Marius és Cicero életutjához hasonlít sorsának alakulása, csak-hogy sokkal ügyesebben tudott lavírozni, sokkal könyörtelebbs ami fő - következetesebb, megalkuvást nem ismerő egyéniség volt. Persze, szereplését megkönnyítette az is, hogy az arisztokratikus köztársaság, amely a nobilitas különböző csoportjainak összefogásán alapult, még nem merítette ki tartalékait, nem volt megfelelő talaj a későbbi szoldateszka számára. Így nem érte komolyabb kudarc.

Az antik szerzők kiemelik azt, hogy Cato rendkívül energikus, tettekre kész ember volt, aki mindig talált valamitennivalót. Gyorsan tudott határozni és elhatározását gyorsan végrehajtotta, tűzön - vizen át. Jó emberismerő hírében állt, erről írásai is tanuskodnak. Emlegették közmondásosan egyszerű, igénytelen életmódját, a fényűzés iránti ellenszenvét. Az a néhány mondása, amely hitelesen fennmaradt, egyéniségének hű tükre. "Rem tene, verba^{ay}sequentur" - "légy tisztában a tárggyal, amelyről beszélni akarsz, a szavak maguktól jönnek elő". "Satis celeris sis in tempore" - "légy elég gyors a megfelelő időben". Nem talált semmi szégyelnivalót abban, hogy fiának a következő elemi illemszabályt adja: "Bibiturus os tene^r" - "amikor inni akarsz, tö-

röld meg a szádát". Gellius idézi még a következő mondás-
sát:

"Az emberi élet olyan, mint a vas; ha használod,
elkopik, ha nem használod, a rozsdá akkor is elpusztítja.
Éppen így mi, emberek is a munkában kopunk el. Ha semmit
sem csinálsz, a tétlenség és a fásultság több kárt okoz,
mint a munka". /Noct. Att. XI. 2, 6./

Nem volt idegen Cato jellemétől a színlelés, a hasz-
nossági szempontok által diktált nagylelkűség sem. Mint már
említettük, védőbeszédet tartott a rhodosiak érdekében,
akiket a harmadik macedon háború alatt /171-168/ Perseus
támogatásával gyanúsítottak. A római nobilitas számos tagját,
köztük magát Catot is szoros kereskedelmi kapcsolatok fűzték
Rhodoshoz, amely a Földközi - tenger keleti medencéjében
hosszu időn át kezében tartotta a közvetítő kereskedelmet.
Cato a rhodosiakat megtévedt embereknek nevezi, ugyanakkor
rámutat arra, mekkora hasznót hajtanak az államnak. A beszéd-
nek meg is lett az eredménye, a szenátus nem hajtotta végre
a tervbe vett büntető rendszabályokat.

Ráillik Catorra Theophrastos IV. és XV. jellemképe
/ *ὑστερία* - ruszticitás és *ἰσχυρία* - erőszakosság./

Cato konzervatív nevelési elvei felett hamar eljárt
az idő. Ezzel kapcsolatban szenvedélyes viták folytak a ró-
mai értelmiség vezető köreiben még Cato életében. Név szerint
támadták, hanem a szatíra
ugyan nem vérfegyverét vonultatták fel ellene a Scipio-kör kép-
viselői - amint arra már Francisco della Corte, majd Trencsényi-
Waldapfel Imre rámutatott. /Terentius vígjátéka L. Aemiliu

Paulus temetésén. Ant. Tan.Bp. 1957.IV. 1-2.9-28. 1./ De-
mea alakja Terentius "Adelphoe" című vigjátékában Cato pa-
faszti szellemű szigorú nevelésének kudarcát figurázza ki,
amikor is Demeát cserben hagyja saját szigorúan nevelt fia,
Ctesipho. /Fr. della Corte: Catone censore. Torino, 1949. 69.
és 77-78. 1./

Cato példakép lett a későbbi korok szemében. Cicero
az öregkorról írt dialógusában fennkölt gondolkodású aggas-
tyánnak ábrázolja a sztoikus filozófia ideáljainak megfele-
lően, s letompítja negatív tulajdonságait. Idézzünk egy tipí-
kus helyet, ahol Cicero a saját gondolatait adja Cato szá-
jába:

"Mint ahogyan a gyümölcsöt alig lehet letépni a fá-
ról, ha még nyers, de ha megérett, magától leesik, ugyanugy
a fiatalok életét a kényszer veszi el, az öregekét az érett
kor; ez az érett kor annyira kedves előttem, hogy mennél kö-
zelebb jutok a halálhoz, úgy látszik, mintha végre látnám
a földet, hogy a hosszú hajózás után révbe jutok."

/Cicero, Cato Maior de senectute 19, 71./

Helyesen állapítja meg FRIDRICH LEO: "Cato típus lett a ró-
maiak számára, a belső küzdelmeket megelőző régi jó idők tü-
körképe. Cicero az öregkorról szóló dialógusában egy kiegyen-
súlyozott, hellénisztikus ragyogású világnézet képviselőjének
teszi meg. A valóságban teljesen önző, rideg, erősen zárkózott
ember volt."

/LEO: Geschichte der römischen Literatur. Berlin I. 1913.265.

1/ Spartianus, Hadrianus császár életrajzírója mondja, hogy

a császár, aki mindennél jobban szerette a régiséget, többre becsülte Catot Ciceronál és Enniust Vergiliusnál. / Vita Hadriani, 16, 6. /. Fronto, Marcus Aurelius tanítója azon a véleményen volt, hogy Catonak minden városban szobrot kellene emelni. A grammatikusok /Verrius Flaccus, Festus, Gellius, Paulus Diaconus, Macrobius, Charisius, Priscianus, Nonius/ az elavult szavak magyarázására használták fel Cato műveit. Verrius Flaccus például külön munkát írt Cato homályos kifejezéseiről /De obs^curis Catonis./

Cato és a többi mezőgazdasági író.

A római mezőgazdaság fejlődéséről számos dokumentum áll a modern kutató rendelkezésére. Ezek között vannak feliratos emlékek, használati tárgyak, épületmaradványok. A parasztságon belül folyó osztályharc egyes mozzanatait megörökítették a történetírók is. Bár a történeti művek többsége később íródott a megtörtént eseményeknél, s ezeket az eseményeket a mindenkora¹ osztályérdekeknek megfelelően ábrázolják, a fejlődés fő vonalát alapjában véve helyesen rajzolják meg. A köztársaság korában a rómaiaknál kivirágzott a mezőgazdasági szakirodalom. Annak ellenére, hogy több jelentős munka nem maradt ránk, ennek a szakirodalomnak mégis rendkívül nagy a jelentősége. Lehetővé teszi a másfajta leletek összehasonlítását, értelmezését, időrendi és más természetű kérdések eldöntését. Bemutatja nemcsak a rabszolgatartóknak, hanem az anyagi javak termelőinek, az egyszerű embereknek a mindennapi életét is.

Az első ilyen tárgyú szakmunkát Cato Maiornak köszön-

hetjük. A "De agri cultura" egyuttal a római irodalom első összefüggő prózai emléke is. Keletkezését pontosan meghatározni nem tudjuk, de bizonyos, hogy az i.e. II. század második negyedében jött létre. DREHAUT és HOOPER a második puh háboru nyomán beállt gazdasági ujitásokkal magyarázza a megírását. A mezőgazdasági kézikönyv 162 fejezetre oszlik, a földművelésre vonatkozó legfontosabb tudnivalókat tartalmazza. Tematikája felöleli a paraszti élet minden elképzelhető vonatkozását: szántás, vetés, aratás, szüret, trágyázás, állattenyésztés, a bor- és olajsajtoló építése, gyümölcsfa - és szőlőtermesztés, a termények tárolása, házépítés, mészégetés, mindenféle orvosság, babonás ráolvasások - sőt szakácsreceptek is. Szerepel még benne a birtok vezetése, a dolgozók munkaköre, ellátása, idénymunkások, vállalkozók szerződötése, a jószágok gondozása, áldozati formulák ismertetése.

A mű első modern kiadása 1472-ben jelent meg Velencében, majd újra kiadta GESNER a XVIII. század hetvenes éveiben több más hasonló értekezéssel együtt. A legujabb szövegkritikai kiadások a Teubner- sorozatban jelentek meg /Leipzig/. Ezeknek kiadói sorban: H. KEIL /1894/, G GÖTZ /1922 és 1937./, A. MAZZA[†]RINO /1962./. Emlitést érdemel még a LOEB CLASSICAL LIBRARY kétnyelvű szövegkiadása 1934-ben. A német filológusok többsége kétségbe vonta Cato szerzőségét, illetve a munka mai elrendezését több egymást követő másoló kezének tulajdonították. Ezt a nézetet képviselte GESNER még 1773-ban, utoljára HÖRLE fejtette ki 1929-ben. /Catos Hausbücher. Analyse seiner Schrift. Paderhorn. P. Schönäingh. 1929./. KLOTZ azonban

a későbbi római szerzőknél található idézetekkel meggyőzően bizonyította, hogy az eredeti Cato- szöveg fekszik előttünk. /KLOTZ: Über Catos Schrift de re rustica. Jahns Arch. 10. 1884./

A "De agri cultura"-ban egyes témakörök tárgyalása itt- ott néha szinte szósz szerint megismétlődik. HAULER ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy tulajdonképpen Cato jegyzetfüzetével van dolgunk, amelybe ötletszerűen feljegyzett mindent, amit pillanatnyilag hasznosnak tartott. /HAULER E: Zu Catos Schrift über das Landwesen. 1896./ SZERGEJENKO szovjet kutató kimutatta, hogy ez az írásmód Cato természetes stílusa. Olyan hallgatóságnak, olyan olvasóközönségnek írt, amely még nem szokott hozzá a huzamosabb időn át tartó szellemi erőki-fejtéshez. Valóban, az i.e. II. század elején a görögös műveltség még nem volt általános Latiumban és Campaniában az ottani római vezető réteg körében, amelynek Cato ezt a művét elsősorban szánta. Cato jó szónok volt, tudta, hogy ilyen emberekkel szemben a "varietas delectat" / a változatosság szórakoztat/ elvét kell alkalmazni, vagyis a témák állandó változtatását és későbbi ismétlését újabb részletekkel kibővítve. A túlságosan hosszú dikciózás kifárasztotta volna őket.

Ha Cato művét témák szerint akarjuk áttekinteni, az azonos témakörökhöz tartozó részleteket különböző fejezetekből kell összeválogatni. Néhány példát felsorolunk a fokozatos kifejtés módszerének megvilágítására.

Trágyázás: c. 5, 8, 29, 36, 37, 1-2.

Felügyelő: c. 5, 142-3.

Tüzifa: c. 37,5, 50,2, 55, 130.

Ciprusmag vetése: c. 48, 151.

A 34. fejezet elején maga Cato is bevallja módszerét: "Viszszatérek a vetésre". Az író talán pusztá feledékenységből hol második, hol harmadik személyben adja a munkára vonatkozó utmutatásait.

Plutarchos Cato életrajzában kiemeli, hogy a mezei munkát már gyermekkorában megismerte és később is sokáig végzett fizikai munkát. Így a paraszti életformával saját élettapasztalata alapján ismerkedett meg. Baráti köre, a hasonló vagyoni helyzetű birtokosok, akiknek könyvét is írta, szintén jó gazdák voltak, de talán valamivel fiatalabbak, mint ő, s ezért még nem annyira tapasztaltak. Ezért a munkafolyamatok és gazdasági eszközök leírásánál mellőzi azokat a részleteket, amelyek minden falusi ember előtt magától értetődőnek, természetesenek látszóttak. Nem mondja el, hogyan kell az ekeszár-
vát fogni, hogyan kell szántás közben a barázdából kifordulni, befordulni - és így tovább. Inkább tanácsokat, javaslatokat közöl, egyes dolgokat már ismertnek tételez fel az olvasó részéről. Ez a körülmény erősen megnehezíti a szöveg megértését a modern filológus számára pl. olyan helyeken, mint a borsajtoló vagy az olajütő leírása. A látszólagos egyenetlenség mellett is felfedezhető a könyvben bizonyos egység. KAPPELMACHER 1926-ban a következő beosztást állapította meg:

c. 1-9. Bevezetés.

c. 10-22. Technikai rész.

c. 23-53. Munkanaptár /ősz, tél, tavasz./.

c./ 54-162. Háztartás.

Vannak, akik azt állítják, hogy Cato műve mai állapotában befejezetlen, illetve a vége elveszett. Valóban szokatlan a számunkra, hogy az előadás a sonka beszédével minden átmenet nélkül véget ér. Véleményünk szerint azonban ez az órv nem döntő. ^{Lehet} ~~Lehet~~, hogy Cato szándékosan hagyta így, esetleg nem tudott alkalmas befejező formulát találni. Gondolhatunk pusztán szórakozottságra, feledékenységre is.

A "De agri cultura" nagy tekintélynek örvendett a későbbi nemzedékek előtt. Kétszáz év múlva Columella, aki maga is jó gyakorlati gazda volt, jobban meg tudta érteni Catot, mint az i.e. I. században Varro, s végig odaadó tisztelője maradt. Varro azonban, ha teheti, kigunyolja Cato stílusát.

Tény, hogy Cato nyelve egyenetlen, darabos. Ez - mint láttuk, egyéniségéből ered, amely akkor is megőrzött magában némi "ruszticitást", amikor Cato már az állam egyik elismert vezetőjének számított. Valószínű, hogy szerette asztaldöngetéssel elhallgattatni ellenfeleit. Ezt a képet csak megerősíti Gellius megjegyzése Cato egyik beszédéről: "Mind ezt talán választékosabban, ritmikusabban is el lehetett volna mondani, de erőteljesebben és elevenebben aligha". *Noct. Att. VII. 3, 53./.*

Cato életében alakult át a római mezőgazdaság, amely eredetileg kisparaszti birtokokon nyugodott, rabszolgatartó latifundium - nagyüzemmé, a régi patriarchális rabszolgatartás az ergastulumokban összezsúfolt rabszolgák munkaerejének intézményes kizsákmányolásává. A gabona termelése kezd visszaesni, egyre inkább előtérbe kerül a külföldi gabonabehozatal kérdése. Később Dél - Itáliában teljesen a latifundiumok és

pásztorkultúrák hazája lesz, Közép-Itália pedig sokkal nagyobb mennyiségben termel szőlőt és olíva-olajat, mint régebben.

Szerencsére ez a folyamat Cato idejében, de még később is, nem nagyon érintette Latiumot és Campaniát. Az új fejlődés legjobban Dél-Itáliában érezte hatását /Colabria, Bruttium, Apulia./. A szabad parasztság számának csökkenését a censusok alapján adatszerűen is nyomon tudjuk követni. /MASKIN: Az ókori Róma története. Bpest. 1951. 162. 1./ Nem tudott ezen segíteni a Gracchusok földosztó tevékenysége sem. A III-ben hozott Spurius Thorius-féle törvény mutatja a földosztott földek eladási tilalmának megszüntetésével kapcsolatban, hogy a kormányzat meghajolt a tények előtt. Hogy a parasztság miért hagyta ott a földet és fordult a város felé, annak az okát találóan fejezi ki HOOVER Cato-fordításához írt jegyzeteiben: "A második pun háború teljesen demoralizálta a köztársaságot. A birtokos osztályt be^{so}szorították, a mezők elnéptelenedtek, felégették őket."

"A római parasztokat évekre elszakították otthonuktól, a hadjáratok demoralizálták őket, nem tudtak, vagy nem akartak visszazökkenni a paraszti élet megszokott menetébe".

/SMITH: Rome and Carthage. 230. 1./

Annyi mindenesetre való, hogy a régi birtokmegosztás és gondolkodásmód, s ezzel együtt általában a régi paraszti életforma is Latiumban és Campaniában egy ideig még fennmaradt. Az új módszerek azonban már kezdtek terjedni itt is Dél-Itáliából jövet, először Lucanián keresztül Campaniába, majd innen

Latiumba. A "De agri cultura" ennek az erjedési folyamatnak az első szakaszát mutatja be, megállapításai éppen Latiumra és Campaniára vonatkoznak. BREHAUT egyenesen ki is mondja, hogy a munka fő célja a régi és új módszerek közti egyensúly megteremtése /represents the equilibrium finally established./. Cato már a nagybirtokosok ideológiáját hirdeti, bár őt magát talán még nem lehetne nagybirtokosnak nevezni a szó későbbi értelmében. Olyan birtokról ír, amely egy nap körüljárható és vezetése egy nap leellenőrizhető. Nála még megvan a régi patriarchális gondolkodású paterfamilias számos vonása, aki erkölcsi szempontból is a földművelést tartja a legszebb római foglalkozásnak. A "De agri cultura" előszava erősen megszíveli, idealizálja azt a képet, amely a munka olvasásakor bontakozik ki előttünk. Olyan állapotot magasztal, amely az uralkodó osztály számára már félig - meddig a múlté. Campania és Latium hegyes vidékein az új helyzet éppen most van kialakulóban.

Cato megemlíti, hogy a parasztok a legkevésbé helytelen gondolkodásúak /male cogitantes./ Ez a kifejezés nemcsak erkölcsi, hanem politikai értelmű is. Cato már felismerte azt a tételt, hogy a kizsákmányoláson alapuló társadalmakban a parasztság nem egységes és nem forradalmi osztály. A parasztokat minden korban úgy tekintették, mint a meglévő rendszer hallgatólagos támogatóit. Szétszórtságuknál fogva nehezen szervezhetők, nagyobb tömegekbe ritkán egyesíthetők, forradalmi megmozdulások, felkelések nem fenyegetnek a részükről.

Ebben a korban már igen erős szerepet játszik Róma

gazdasági életében az uzsoratóke. Cato közvetve idézi az 1.e. 343-ban hozott lex Genuciát, amely intézkedéseket tartalmazott az uzsorakamatra történő pénzkölcsönzés ellen. Arról nem nyilatkozik, vajjon a törvény még ^{er} törvényben volt-e. Jellemző, hogy a kamatláb nagyságát már a tizenkét táblás törvények szabályozzák az V. században.

Mekkora lehetett Cato birtoka? Erre közvetlen utalást nem találunk, két dologból azonban mégis tudunk valamelyest következtetni.

1./ A Pompejitől másfél kilométerre fekvő BOSCOREALE-ben felfedezett villa rustica berendezése nagyon sok egyezést mutat Cato adataival. SZERGEJENKO ennek a birtoknak a nagyságát kb. 100 ingerumra becsüli, ami a magyar mértékrendszerre átszámítva 43 kat. holdnak felel meg. / ~~M~~ SZERGEJENKO: Pompeji. Bpest. 1960. 361. 1./ Ez a terület pedig Campaniában van.

2./ A 135. fejezetben Cato felsorolja azokat a városokat, ahol a birtok részére gazdasági felszerelést lehet vásárolni. Az itt megemlített városok közül Cales, Venafrum, Snessa Campaniában van, Minturnae Latiumban, közel Campania határához. Cato és körének birtokai tehát jórészt Campaniában és Latiumban lehettek.

Cato maga is két birtoktípust említ: egy 100 ^u ingerumos szőlőt és egy 240 ingerumos olajfakertet / c. 10-11./ Az 100 ingerum magyar mértékben 43, a 240 ingerum 105 kat. hold. Még ha együtt vesszük is a kettőt, 148 holdat kapunk. Feltehető ugyanis, hogy Catonak nem-csak egy birtoka volt. Ha kerekén 150 holdat, vagy ennél valamivel többet számítunk, akkor középbirtokosnak tarthajtuk Catot, aki már a latifun-

diumokra jellemző nagyi zemi módszerekkel dolgozik. Ha modern analógiaként összehasonlításul azt a birtokmegosztást vesszük, amely Magyarországon a két világháború között volt, modern szóval legalább földbirtokosnak kell mondanunk. Nálunk azokat hívták így, akik a falusi nagygazdák legfelső kategóriája után következtek. Ilyenforma birtokos lehetett Cato is. Ekkor már megjelentek a római agrártörténelemben a nagybirtokok. E birtoktestek zöme az állami közföld /ager-publicus/ rovására gyakorolt foglalási jog /ius occupatio-nis/ mértéktelen alkalmazása folytán keletkezett. Catonak megvoltak a lehetőségei a megfelelő módszerek átvételére. Lehet hivatkozni egy földmaximálási törvényre a fenyegető földkoncentráció ellen. 367-ben a lex Licinia-Sextia 500 iugerum felső határt állapított meg, de ezt a hagyomány szerint már maguk a törvényhozók sem tartották be. Véleményünk szerint ehhez a normához állhatott igen közel Cato birtoka.

A "De agri cultura" tartalmából az derül ki, hogy a tulajdonos nem tartózkodik állandóan a birtokon, az állandó személyzet az idénymunkákat kivéve az egész gazdasági év folyamán csak rabszolgákból áll. Ezeknek a kizsákmányolása már részleteiben is módszeres, ellátásuk gyenge, különösebb érdekük nem fűződik a termelés emeléséhez. Nem szabad emberek önkéntes együttműködését jelenti ez a Cato-féle "üzem", hanem éber felügyeletet a rabszolga-munkaerő felett, hogy a minden oldalról fenyegető raffinált csalásokat és kilengéseket megakadályozzák. Ez a felügyelet elég erős lehetett, a birtokon általában nyugalom uralkodott, a tulajdonos biztonságban érezte magát, amikor kijött néha ellenőrzésre, bár

alkalmazottait besugásra is felhasználta. A rendezett közbiztonságra utal az a tény, hogy a birtokon állandóan nagyobb mennyiségű terményt, olajat, bort tároltak, részben a szabad ég alatt. A "De agri cultura" a viszonylagos társadalmi szélcsend időszakát mutatja be. Az első nagy szicíliai rabszolgafelkelés csak mintegy 20 évvel Cato halála után, 138-ban kezdődött. Addig csupán a II.század első negyedéből van tudomásunk jelentősebb megmozdulásokról a rabszolgák körében. 199-ben a karthágói tuszok szitottak felkelést, 190-181 között pedig a Sila-erdőségekben keltek fel a rabszolgák. V.ß. Dio fg. Ambr. XX, 5, Strab. VI.p.261.Columella,XII.18, Plin. NH XIV. 20, 35. XVI, 11, 22. XXIV. 7, 23. Cic. Brut.22.

POUCHER szerint Cato azzal a céllal írta meg tanácsait, hogy a fenyegető városba áramlástól visszatartsa a vidéki birtokosokat, ugyanakkor vissza akarta csábítani a zokat is, akiket már megigézett a tengeri kereskedelem és a pénzkihelyezés. / POUCHER: La vie rurale á l' époque de Caton d' après le "De agri cultura". Bulletin de l' Association. G. BUDÉ. Paris. 1957.2, 41-53. 1./ Kétségtelenül hasonló céllal hozták valamivel korábban, 218-ban a lex Claudiát, amely megtiltotta a szenátoroknak 300 amphoránál nagyobb ürtartalmu hajók használatát.

Azok a római szenátorok és lovagok, akik "homönovus"-ból emelkedtek fel a társadalmi ranglétra legmagasabb fokára, nem szakadtak el teljesen a falutól később sem. Az ilyen családnak általában falusi birtoka is volt, s ha tehetett, ide menekült a lármás fővárosból, bármilyen rövid időre is. A költők műveiben - különösen az Augustus-kori élgárdánál

/Horatius, Vergilius, stb./ állandó a sóvárgás a falu után. Persze, amikor már kialakult a rabszolgatartó nagyüzem, a latifundium-rendszer, behatolt Rómába a mértéktelen fényűzés, a vezető réteg közvetlen kapcsolata is megszűnt a vidékkel. Sem ezek az emberek, sem a letelepített veteránokból kikerült új földbirtokosok nem sokat értettek a gazdálkodáshoz, kedvük sem igen volt hozzá.

Marcus Terentius Varro, ez a "minden lében kanál" ezermester, aki nyelvész, régész, történetíró, költő volt egy személyben, az i.e. I. század közepén már egészen más körülmények között írta 3 könyvét a gazdálkodásról, mint Cato. Ő olyan embereket tartott szem előtt, akik amatőr alapon foglalkoztak földműveléssel. Mindent meg kellett magyarázni nekik a legapróbb részletekig. Catonál nincsenek kitérések az előadásban, mondatai, még összetett mondatai is viszonylag rövidek, csak a lényegét mondja el: tedd ezt, tedd azt. Varro, s a száz évvel utána író Columella, aki 12 könyvben dolgozta fel a paraszti munka tematikáját, nem mulasztja el saját tudását fitogtatni. Cato, akárcsak az "Origines"-ben, sehol sem utal a felhasznált irodalmi forrásokra, bár kétségtelen, hogy használt ilyeneket, sőt még görög eredetűeket is. Varro tudta: nem könnyű írni olyanoknak, akik paraszti munkát talán sohasem láttak, de megunták a várost és ismerkedni akartak egy exotikumnak látszó új életformával. Hogy olvasói érdeklődését fokozza, régészeti, néprajzi, nyelvészeti, irodalomtörténeti megjegyzésekkel tűzdeli tele írását. Varro és Columella nyelve színes, közvetlen, a római társalgás nyelve, ha nem is cicerói. Varro még azzal is élénkíti előadását,

hogy munkáját dialógus formájában, dramatizálva írta meg. Népszerű tudományos műnek lehet felfogni. Több, mint egy oldalon sorolja fel a forrásait: Xenophón, Aristotelés, Theophrastos, stb. Lásd még a PWRE Varro- cikkét DAHMANN tollából /Suppl.B.VI. 1935. 1172-1277.1./ és legújabbán LAUGHTON: Observations on the style of Varro. Classical Quarterly. Oxford University Press. 1960.X. 1-28. 1.

Az i.u. I. században működött a rómaiak harmadik kiváló mezőgazdasági írója, Junius Moderatus Columella. A hispániai Gadesben született, Claudius és Nero kortársa volt. Alaposan ismerte a régebbi görög és római szakirodalmat, emellett maga is kitűnően gazdálkodott. Az i.e. I. században Itália eléri virágzásának csúcspontját, a következő században, Columella korában jelentkeznek a hanyatlás első tünetei. Ebből a korból kétféle birtokos- típust ismerünk.

Az első típusnak Columella a legmarkánsabb képviselője. Elve az, hogy először a helyi tapasztalatokat kell felhasználni, amelyeknek alapján tovább lehet kísérletezni. "Varietas experimentorum omittenda est nusquam" /Sohasem szabad abbahagyni a sokoldalú kísérleteket, I.4,5,/. Ő maga járt elől jó példával, megnemesítette a kivesző félben lévő aminiai szőlőt.

A másik típusu birtokos azt vallotta, hogy minél kevesebb a jövedelem, annál kevesebbet kell költeni a birtokra, mert a nagyarányú tőkebefektetés nem növeli elég arányosan a termés hozamot. Erre az álláspontra hajlik Plinius Maior is. Columellát elvi ellenfélének tekinti, állandóan vitatkozik

vele anélkül, hogy megnevezné. Amikor hatalmas művében felsorolja korának mezőgazdasági íróit, Columella nevét egyszerűen elhallgatja /Plin.NH XVIII, 22-23./ Columella szerint bilincsbevert rabszolgákkal kell a szőlőt megműveltetni, mert ezek az emberek a legértelmesebbek. /^CPol.I.9,4./ Plinius viszont azt mondja, hogy a legrosszabb dolog ilyen emberekkel dolgoztatni. /NH. XVIII, 36,/. Azt is állítja, hogy a földet mesterségesen javítani óriátsággal /NH XVII, 41./ Columella tanulságosan mutat rá a rabszolgamunka hátrányaira. "A föld megmunkálását leghitványabb rabszolgainkra bizzuk, mint-ha a hóhérnak adnánk oda kivégzésre, míg legkiválóbb őseink maguk művelték meg, még pedig féltő gondoskodással." /Col. I.praef.3./ Távoli, vagy egészségtelen helyeken fekvő birtokon Columella előnyösebbnek találja, ha a tulajdonos a földet apró parcellákra darabolja és bérbeadja. Az ilyen bérelőket hívták colonusoknak. A colonatus kifejlődése a rabszolgatartó termelési mód válságának volt a következménye, de a bajokon ez sem tudott tartósan segíteni. A hivatalos körök azonban az itáliai termelés hanyatlásának okát a légköri viszonyokban és a talaj kimerülésében keresték. Trajanus azzal próbált javítani az állapotokon, hogy kötelezte a szenátorokat itáliai földek vásárlására.

A római mezőgazdaság történetére vonatkozólag sok adatot találunk más íróknál is az eddig felsoroltakon kívül, mint Festus, Plinius Maior, Palladius. Emellett a rómaiak sokat vettek kölcsön a szomszédos népek gyakorlatából.

Napjainkban az a vélemény uralkodik, hogy Cato a kö-

vetkező forrásokból merítette művének anyagát:

- 1./ Elsősorban saját magának és közvetlen szomszédainak gyakorlati tapasztalataiból.
- 2./ A régebbi itáliai gyakorlatból, továbbá a pontifexeknek egyes alkalmi előírásaiból, a kialakult vallási normákból és a szokásjogból.
- 3./ A görög mezőgazdasági elméletből és gyakorlatból /1. alább./.
- 4./ A karthágói mezőgazdasági elméletből és gyakorlatból /1. ugyancsak alább./.

Vázlatosan áttekintve Itália gazdasági fejlődését, további célunk a Cato által bemutatott birtokon dolgozó személyzet részletes jellemzése a "De agri cultura" alapján.

Dominus.

A birtok tulajdonosát nevezi így Cato. Másik neve paterfamilias. A római társadalom ugyanis jogi és gazdasági szempontból nem egyénekből állt, mint a mai, hanem családokból, amelyeket a családfők képviseltek a hatóságok előtt. A családfőnek korlátlan hatalma volt felesége, gyermekei, rabszolgái felett, csak ő maga volt teljes jogú polgár, érvényes kereskedelmi ügyleteket is csupán ő köthetett, a családtagoknak saját vagyonuk sem lehetett. A dominus szót magyarban birtokos, gazda, tulajdonos, a ház ura, stb. szavakkal adhatjuk vissza, a szöveg pillanatnyi értelmétől függően. A birtokos az év nagyobb részét Rómában tölti, ottani házában lakik. Feltehetően állami hivatalt is visel, részt vesz a politikai életben. Csak időnként tekinti meg birtokát,

s ekkor ellenőrzi a végzett munkát, a birtok általános helyzetét. Ebben a korban, az i.e. II.század közepén még éles szemű, jó gazdának számít, akit nem vezethet félre a személyzet legkürmönfontabb hazudozása sem. Élet és halál ura a birtokon, biráskodik is, fegyelmi megtorlásokat alkalmaz saját Belátása szerint, bár bírói feladatait részben átengedi megbízottjának. Ha a birtokot nem őseitől örökölte, többnyire üres telket vásárol, ezt építteti be épületekkel, később pedig, vagy talán éppen párhuzamosan az építkezéssel megkezdí a terület fásítását. Erre a lázsa szervező tevékenységre rendszerint csak a katonai szolgálat letöltése után kerül sor. A katonáskodás a rómaiaknál 16 - 17 éves korban kezdődött. Időtartama a lovasságnál 10 év, a gyalogságnál 20 vagy 25 év. Nem véletlenül mondja Cato a harmadik fejezet elején, hogy 36 éves korban kell építkezni. A birtok megvétele komoly körütekintést igényel. Nem szabad csupán az első felületes benyomásoknak engedni, mert könnyen csalódás érheti a tapasztalatlan vevőt. A tulajdonos alakja Cato tükörképe, figyelme mindenre kiterjed. Találón mondja Lívius Catoról: "Ebben a férfiuban akkora lelkielő, akkora tehetség lakozott, hogy bárhol született volna is, megtalálta volna a maga szerencsáját". /XXXIX.40./.

Felmerül a kérdés, milyen gazdasági elveket képviselt ez a birtokos? BÜCHER szerint az ókori egyéni gazdaság zárt egység, oikos-gazdaság volt, piacra nem termelt, vagy csak nagyon keveset, cserekereskedelmet is csak addig a határig folytatott, hogy az otthon élő nem állitható felszerelési tárgyakat megvásárolja. /BÜCHER: Entstehung der Volkswirtschaft^s

4. Aufl. 1904./ CARRINGTON az ellenkező végletbe esik. Szerinte a campaniai gazdaságok egy meghatározott művelési ágra specializálódtak, s főleg piacra termeltek. /Journal of Roman Studies, 21. 1931. 110-130.1./ GUMMERUS joggal emeli ki a tőke követelményét a forgalmas jó utak, a hajózható folyók és a közeli város iránt. Ezek a kívánalmak minden ellentmondó értékelést tisztáznak: a campaniai birtok nem tekinthető pusztán zárt fogyasztói egységnek, oikos-gazdasághak, piacra is termel. A specializálódás kérdésére alább még visszatérünk.

Vilicus.

Rangban közvetlenül a birtokos után következik, annak helyettese. A birtokos távollétében teljhatala van az ottmaradottak felett. A birtokos a legügyesebb rabszolgát emeli erre a posztra. Majoros, ispán szavakkal szokták magyarul visszaadni. A majoros azonban akaratlanul is magyar viszonyokat idéz fel a nagybirtokrendszer idejéből. Majoros volt a kisebb uradalmi birtokok, puszták intézője, bérelője, de így hívták a kisebb tanyabirtokosokat is. Ezért a majoros szó jelentése nem egyértelmű. A vilicus feladata volt a birtok általános vezetése a távollévő tulajdonos megbízásából, felügyelet az ingatlanra, az ingóságokra, a dolgozók életére és munkájára. A villa szóból képzett főnév ez a latinban.

Bíráskodási, fenytési joga is volt a rabszolgákból álló "Familia" felett. Nincs szó arról, meddig maradt hivatalban, leváltása bizonyára urának belátásától függött. Nem

jó "ispán" szóval sem fordítani, mert ez a magyar szó a feudális viszonyokat idézi fel. Legcélszerűbb magyar megfelelője, mely munkakörét is kitűnően jelöli, felügyelő. Azt már említeni is alig fontos, hogy a májoros önálló birtokos is lehetett, az ispán pedig csak alkalmazott.

A felügyelő mindenben ura óhaja szerint jár el, nincs igazi magánélete, egyéni igényekre valló gondolkodása. Afféle antik robotember. Ő is jó emberismerő, akárcsak gazdája, tud bánni a rabszolgákkal, ismeri a helyes érintkezés módját a szomszédokkal, a birtokon dolgozó szabad bérmunkásokkal. Jó-hiszeműségétől vagy hanyagságától függött a birtok normális munkarendje és jövedelmezősége. A birtokos, amint megérkezett a birtokára, legelőször őt vonta kérdőre a végzett munkáról, pontosan kidolgozott napi munkanormák alapján ejtve meg a számadást. Catonak jó humorérzéke is volt, a hanyag, minden áron kimagyarázkodni akaró felügyelő alakja beillenek bármelyik ókori komédiába.

Már most, ami a felügyelő számadását illeti, a rabszolgák előre megállapított napi munkanormák szerint dolgoztak. A birtokos egyszerű számítás segítségével bármikor ellenőrizhette a munka menetét. Ilyen munkanormákat közöl Columella /XI, 2, 26, 28, 40, 46, 54./. Kapálásból $3/4$ - $3/5$ ingerum, gödörásásból: 14 gödör 4 köbláb kiterjedéssel, vagy 18 gödör 3 köbláb kiterjedéssel, kaszálásból 1 ingerum a napi norma. Szalmából 1 ingerumot takarítottak be. V.ö. még Col. II.12, 2-6.

Érdemes Cato adatain kissé eltűnődni. Különös nyoma-

tékkal beszél a rabszolgák büntetésének mérlegeléséről, az alapos megfontolás igényével lép fel a felügyelő irányában. Cato maga is többször fellépett a bíróságon védőként és vádlóként egyaránt. Tapasztalt jogásznak számított. PLUTARCHOS a "Párhuzamos életrajzok"-ban Aristeidészhez, az athéni nagyhatalom és a délosi szövetség egyik megalapítójához méri Cato igazságszeretetét.

Cato még nem követel a felügyelőtől komolyabb műveltséget, nincs szüksége irodalmi vagy filozófiai ismeretekre. A későbbi korokban megváltozik a helyzet. Jöttek a rabszolgafelkelések: 138-ban az első szicíliai felkelés, 133-ban Pergamonban fogtak fegyvert Aristonikos hívei. Ezzel párhuzamosan zendülés tört ki Attikában, a laurion-i bányákban és a szicíliai kőfejtőkben. Mindez csak olaj volt a tüzre, következett a második szicíliai felkelés, végül i.e. 73-ban az ókor legnagyobb rabszolga-megmozdulása. Spartacus felkelése. Az élet megtanította a rabszolgatartókat arra, hogy a rabszolga is ember, nemcsak beszélő szerszám, mint Varro állította. A nagy hódító háborúk megszűntével egyre nehezebben tudták a szükséges munkaerőt előteremteni, a rabszolga értéke növekedett. Jobban megbecsülték, Seneca pedig már a baráti kapcsolatot is lehetségesnek tartotta velük. "Szolgák. De emberek. Szolgák. Inkább egy fedél alatt élő barátaink. Szolgák. Inkább csak szolgatársaink, ha meggondoljuk, hogy a sors egyformán sokat megengedhet magának mindkettőnkkel szemben." /Ep. adUc.47,1./ Kezdi érdekeltté tenni a rabszolgát a termelésben azzal, hogy *paculiumot*, kisebb parcellát adnak neki megművelésre a termés bizonyos hányadáért /*servi casati, coloni.*/ Meg-

változik a felügyelő alakjának elképzelése is. Varro írja: "A felügyelők olvasott, emberszeretettel megáldott derék férfiak legyenek." /I, 17, 4./ Columella pedig ezt mondja: "Ne csak a mezei munkának legyen a mestere, hanem legyen megáldva lelki erényekkel is, amennyire ezt a rabszolga - természet megengedi." /I, 8, 10./

Egyébként a colonus szó jelentése idők folyamán módosult. Első jelentése egyszerűen "földműves," "paraszt", majd "telepes, aki valamelyik ujonnan alapított coloniában földet kapott. A császárkorban a kis földbérlelőket nevezték így, akiket a késői császárkorban már a földhöz kötöttek. Engels megállapítása szerint ezek a középkori jobbágyság előfutárai. A colonatus tehát nem idegenből átvett intézmény a római történelemben, hanem a római társadalom általános fejlődési törvényeiből folyik. Nem a hellénisztikus államok bérleti rendszerét ültették át római talajra, mint ROSZTÖV-CEN vélte /Studien zur Geschichte des römischen Kolonates. 1910./, nem is a germánoktól származik, mint SAVIGNY gondolta.

A római mezőgazdasági írók közlései alapján a felügyelőnek 3 fő típusa rajzolható meg, amelyek között a valóságban természetesen ~~az~~ nincs merev határvonal.

Első a parancsoló hajlamú felügyelő, úgy ahogy Catonál az 5. fejezetben megismerjük.

Második a lézengő, korhely felügyelő. /Varro I:17./. Városi ingatlankezelő felügyelőről is olvasunk. /Juven 3, 195, Mart XII, 32, 33./. Említi a villicust Horatius is

/Epist. I.14./. Az a felügyelő, aki városból került ki falura, ott is minél többet meg akart tartani régi városi életmódjából.

Harmadik a nyerészkedő felügyelő /Col.I.8, XI.1./, aki minden uton - módon gyűjtötte a pénzt, hogy megváltassa szabadságát. Persze, közben bizonyos eredményt is produkált a tulajdonosnak a látszat kedvéért. Columella szerint /I.8,4/ Cornelius Celsus irástudatlan felügyelőt alkalmazott, hogy az ne spekulálja el a pénzt adásvételi és hitelműveleteknél azzal, hogy meghamisítja a számlákat. Legkönnyebben és legkényelmesebben lehetett csalni a vetőmaggal. Egy ingerumra /704 □ -öi/ 5 modius buza /43.75 liter/ kellett vetőmagnak. Ha pl. 30 ingerumot vetettek, a felügyelő - mondjuk - 5 modius helyett négyet mért ki, akkor 1 modius buza árát 3 sestertiusnak véve 90 sestertiust takarított meg rajta. Nyilván lepaktált az olajszedő vállalkozóval is, ezért állított be Cato külön felvigyázót /custos, c.144, 1, 145,1./. Lásd SZERGEJENKO: Vilik. VDI 1956.4. /56/, 46-54.1. A gazdasági "üzem" természetesen csak akkor működhet igazán jól, ha a birtokos minél több időt töltött személyesen is kint a birtokon. Nem ok nélkül írja le ezt a szemes mondást Cato: Frons occipitio prior est /Fontosabb a homlokod, mint a tarkód/ - ugyanis többet használ a tulajdonos jelenléte, mint a felügyelő munkája. "Gazda szeme hizlalja a jószágot." Bővebben indokolja ezt Columella: "Sem a felügyelő állandó munkája és tapasztalata, sem az a lehetőség és elhatározás, hogy pénzt áldoz rá, nem ér annyit, mint a tulajdonosnak akár egyszeri jelenléte. Ha nem jelenik meg gyakran a munkán, megáll minden, mint a hadseregben, ahol hiányzik a parancsnok. Azt hiszem, hogy a pun Mago szemlélteti ezt

a legjobban, írását ilyen javaslatokkal kezdi: Aki földet vesz, adja el a házát, nehogy a városi istent tisztelje inkább, mint a falusit. Akinek kedvesebb a városi háza, annak nincs szüksége birtokra." /Col.I.1, 18./.

Vilica.

A felügyelő felesége, erre Cato maga is utal. Nem mindig választhatja a felügyelő szabadon. A rabszolgházasságnál a rómaiakat nem vezette semmilyen emberi érzés feltételezése, jogi szempontból nem volt törvényes, csak pusztá együttélésnek számított /contubernium/. A felügyelő alakjának pontos tükörképe, női vonásokkal felruházva. A birtokon élő rabszolganők vezetője. Elsősorban fonó és szövőnőkre kell gondolni, természetesen ezek is rabszolgák. A Boscorealában felfedezett női tárgyak bizonyítják, hogy számuk nem lehetett kevés. Nem helyes a vilica szót gazdasszony, ispánné, vagy még inkább "kulcsárné" szavakkal fordítani, mint Szergejenko és mások is teszik. Tényleges társadalmi helyzetét kell alapul venni a "familia"-ban.

Cato a felügyelő- házaspár fizetéséből csak 3-3 modulus buzát említ meg személyenként, de ez nem is volt nagyon fontos /c.56/, hiszen kivételezett helyzetükben ugyanis megszerzhettek mindent, amit csak akartak, anélkül, hogy engedélyt kellett volna kérniök.

Familia.

Itt nem "család" a szó jelentése, hanem csak "szolganép, háznép". Pontosabban: familia rustica - a birtokon dolgozó rabszolgákról és rabszolganőkről van szó! A birtokos városi la-

kásában dolgozó rabszolgák gyűjtőneve: familia urbana. Életük állandó munkában telt, korá reggeltől késő estig. Ünnepe alig volt a számukra, esős időben is dolgozniuk kellett. Csak a Saturnalia és Compitalia ünnepeket ülhették meg teljes pihenéssel, ez egy évben kb 20 napot tett ki. A minél nagyobb haszonra törekvő itáliai birtokosok igyekeztek csökkenteni falun az ünnepek számát, itt a hivatalos állami ünnepek többsége nem volt kötelező. Így sok munkanapot meg lehetett takarítani. Jellemző, hogy az igásökrök számára több ünnep és munkaszüneti nap volt, mint a rabszolgák számára. A "familia" állandó munkában tartása érthető, így a szerencsétlenek nem értek rá töprengeni szomorú sorsukon. Az engedetlen rabszolgák bilincsbe verve dolgoztak. A bilincset bokájukon viselték. A legnehezebb munkát ők végezték, így élelmiszeradagjuk nagyobb volt, mint a többieké. A munkaerők létszámára megközelítőleg tudunk következtetni. Cato a 240 ingerumos olajfakertre 13 személyt, a több munkát igénylő 180 ingerumos szőlőbe 16 személyt számol. Ez a kereken 150 kat.holdas /340 ingerumos/ birtokon 29 főt tesz ki. Hogy legyen modern vonatkozású összehasonlítási alapunk is, Magyarországon a két világháború között 50 holdra 6 teljes munkabírási személyt vehetünk alapul, akik a maguk munkaterületén reggeltől estig dolgoztak. A római birtokon az akkori magyar viszonyokhoz képest háromszor akkora területen, vagyis 150 holdon 11 fővel nagyobb / $3 \times 6 + 11 = 29$ / munkáslétszám volt. Ezt a különbséget az ókori technikai alap fejletlensége indokolja. A rabszolga-munka fogyatékoságait szemléltetően jellemzi Columella: "A rabszolgák igen nagy károkat okoznak a földeken. Az ökröket kiadják bérbe, azokat is, meg a többi jószágokat is rosszul tartják. Nem

szántják fel jól a földet; vetéskor sokkal nagyobb vetőmag-szükségletet tüntetnek fel, semmint valójában kell; nem törődnek azzal, hogy az elvetett mag bő termést hozzon, hanem amikor behordják a szérűbe, csak még inkább fecsérlik úgy, hogy csépléskor egy részét elrejtik, vagy ki sem cséplik, vagy maguk is lopnak belőle, vagy nem védik meg kellő gondal a többi tolvajtól. Végül a gabona átvétele során helytelenül tüntetik fel a mennyiséget a számadásokban." /Col.I,7, 6-7./ Ehhez még idézzük Marx mélyértelmű megjegyzését: "A munkás, a régiek találó kifejezése szerint, - csak mint instrumentum vocale /beszélő szerszám/ különbözik az állattól, az instrumentum seminocale-tól / a félig beszélő szerszámtól/ és a holt munkaeszköztől, az instrumentum mutuum-tól / a néma szerszámtól/. De a rabszolga érezteti az állattal és a munkaeszközzel, hogy ember, nem pedig hozzájuk hasonló. A különбözőség öntudatára azzal tesz szert, hogy rosszul bánik velük és szenvedéllyel rongálja őket. Ebben a termelőmódban tehát alapelv, hogy csak igen durva, nehézkes, de éppen esetlenségük miatt nehezen rongálható munkaeszközöket használnak." /Marx: A tőke I.k.Bpest.Szikra.1949.221.1.17. jegyzet./ Ugyanakkor hangsúlyozza Marx a rabszolga tartó termelési mód fejlődését, dinamizmusát is. "Több fokon megy keresztül, az elsősorban saját fogyasztásra számító patriarchális rendszertől kezdve az ültetvényes rendszerig, amely a világpiacra dolgozik". /Marx: A tőke. III.k. 1938.708.1.oroszul./.

Korábban hivatkoztunk a rabszolga és ezzel együtt/ a felügyelő alakjának megváltozott értékelésére az i.u.I.században. Kiegészítésül hozzátesszük, hogy a felügyelők egy része

nyilván otthon felnevelt, házi rabszolga /verna/ volt /Epaphraditus, Diagnetos, Eros, P^amp^aphylus, stb./. Persze, egyiknél - másiknál ez csupán a gazdájuk által adott név lehetett, s nem kell feltétlenül görög származásra gondolnunk. Ismerjük néhány felügyelőnek a sírfeliratát is. /CIL. III. 337, 5622, IX. 820, 3056, 3651./. Olvashatjuk egy fiatal vilicus tragédiáját, Venafrumból, akitől megtagadták a felszabadítást ■ /CIL X. 4917./: "Narcissus, Titus Titucus, Florianus .....felügyelője 25 évet éltem. A szabadságot, amely engem, mint ifjút a jog szerint megilletett, de a törvény elutasította, örök időkre visszaadta nekem a korai halál." Néha a birtokos is állított siremléket hű felügyelőjének, pl. CIL X. 7041. Idézzük a CIL VI. 9989 számú feliratot: "Sabinianus felügyelőnek, a leghüségesebb jó embernek urnője, Memmia Julia". Ezenkívül még: CIL III. 8350. Lásd SZERGEJENKO: Vilik. VDI. 1956.4. /56/, 46-54.1.

Szó van Catonál pásztorokról is. A bubulcus jelentése azonban itt nem "csordás" vagy "gulyás", hanem "ökörhajtó". A jármos ökröket ugyanis otthon etették, nem hajtották ki a legelőre.

BREHAUT annak a véleményének ad hangot, hogy a familia kifejezés nemcsak a családtagokat, továbbá a birtokon dolgozó rabszolgákat, s általában a tulajdonos, mint paterfamilias, családfő hatalma alatt álló személyeket jelenti, hanem mindazokat az ingóságokat és ingatlanokat, amelyek a res Mancipi fogalmába tartoznak. Ide számítanak Itáliában a földbirtokok, a rabszolgák, igásállatok, a mezőgazdasági felszerelés. Minden egyebet a res nec Mancipi körébe soroltak.

A mancipatio /adás-vételi előírások szabályos elvégzése/ biztosítékot nyújtott a vevő számára az eladó minden utólagos reklamálása ellen.

A személyzet élelmezése nem volt változatos. A rabszolgák a téli hónapokban 4 modius búzát kaptak havonta, nyáron, amikor a munkanap hosszabb volt, 4 és fél modius. Ez kerekén havi 30 kilónak felel meg. A rabszolga saját maga őrölte meg és sütötte ki kenyérnek, kb. 1 kg. kenyér jutott egy napra. A könnyebb munkát végző rabszolgák /pl. a pásztorok/ havi járandósága magyar értékben 20 kg. buza. A nehéz munkát végző megbilincselte rabszolgák nem búzát, hanem kész, kisütött kenyeret kaptak, mégpedig télen 4 fontot, később 5 fontot naponta. Ez napi 1 kiló 32 deka, illetve 1 kiló 60 deka kenyér. Körülbelül ennyit kaptak a római katonák is. Ezeket az adagokat valószínűleg a felügyelő mérte ki és osztotta szét a személyzetnek. Kenyeret tehát eléggé bőkezűen adtak nekik / c. 56./ . Más azonban nem nagyon jutott. Meleg ételt, húst nem láttak jóformán egész évben. Havi 1 sextarius oliva-olaj és 1 modius só évente - s emellett valamennyi zöldség és gyümölcs került még az asztalukra. Időnként adtak nekik szűken mérve esetben eltett rosszabb minőségű, főleg hullott olajbogyót, a déliek szokása szerint erősen felfűszerezve. Kapták még a hallex-nek nevezett levest. Igen sűrű, csipős sós lé volt ez, benne halak kifejtett belsőrészei. Ide már csak az jutott, ami a garumnak nevezett finom halmártás készítésénél megmaradt. Természetesen a hallevest sem kapták a rabszolgák állandóan, napról - napra.

Italuk a legrosszabb minőségű bor volt. Sokszor maradt

is még ebből a már ecetosedni kezdő lőréből. Többnyire külön a rabszolgák számára készült, úgy, hogy a már kisajtol-törkölyt újra felöntötték vízzel, majd még egyszer kisajtolták. Cato külön meg is jegyzi, hogy a megmaradt lőréből nagyszerű ecet lesz. A borfejadag télen napi 1 hemina /2 és fél deci/, a nyári munkák alatt jóval több, 3 hemina /7 és fél deci/. A két nagy ünnepen, a Saturnalia és Compitalia alkalmával az általános pihenés és vidám mulatozás ünnepein feltűnően sok, 3 és fél congius bor járt személyenként arra a 16 napra, amíg ez a két ünnep tartott /kb. 30 liter, tehát napi 2 liter, c. 57./.

A ruházati ellátmány elég szűkös: tunica, köpeny, fapapucs / c.59./. Elképzelhetjük, milyen rongyosak lehettek ezek a rabszolgák. Meleg időben valószínűleg meztelenül dolgoztak. A fapapucs hasonlított a vidéken Magyarországon régebben még használatos, éktelenül csattogó lábbeli alkalmatosságra, aminek klumpa volt a neve.

A rabszolgák élete a fenti adatok alapján ítélve nagyon sanyaru és egyhangu. A régi patriarchális rabszolgaságnak ugyan még maradtak némi nyomai. Cato szerint ugyanis a felügyelőnek ismernie kell személyesen valamennyi rabszolga jellemét, hogy érdemeik szerint dicsérje, jutalmazza, korholja vagy fegyelmezze őket. Mégis, Cato előtt a rabszolgának már nincs sok értéke. A birtokos éppugy selejtezze ki a beteges, előregedett rabszolgát, mint a megrongálódott gazdasági felszerelést /c. 2,7./.

A sztoikus filozófia elveit valló Plutarchos, aki

Cato után több mint 200 évvel élt, a rabszolga megváltozott értékelésének megfelelően nem rejti véka alá megütözését, amikor az idézett részeket olvassa. /Cato Maior, 5./. "Ha csak azt nem tartom jelleme legnagyobb durvaságának, hogy úgy visszaélt rabszolgáival, mintha barmok lennének, s azt tartotta, hogy az embereknek nincs több közük egymáshoz, mint a haszon. Ugyanis a lélekkel felruházott lényekkel nem szabad úgy bánni, mint a lábbelikkel vagy edényekkel, melyeket eldobunk, ha eltörnek, vagy elkopnak a használatból, ezek iránt azonban, ha másért ne^m, hát az emberiség érdekében illő dolog, hogy rászoktassuk magunkat a szelidségre és jóindulatra. Én még egy munkás ökröt sem adnék el csak azért, mert öreg, nem hogy egy idős embert kiragadjak arról a vidékről, ahol nevelkedett, megszokott életmódjából, mintegy a hazájából a csekély nyereség érdekében, amikor már hasznavehetetlenné vált annak a számára, aki megveszi, és annak, aki eladja."

Cato világnézete, viszonya az emberekhez nem különbözik a többi rabszolgatartótól, a rideg utilitas irányítja. Cso-
dálkoznunk kell FRIDRICH LEO megjegyzésén, aki Cato arculatát a cicerói idealizált sablon alapján képze-
li el. "Abban talál-
ta meg kivatását, hogy családapa és gazda legyen, tisztelet-
nek örvendő ur, de nem zsarnoka a háznak, valóban apailag apa,
jóbarátja a szomszédoknak". / LEO: Gesch.d.röm.^LMit.Berlin.
1913. 266.1./.

Cato saját szavai után ehhez már aligha kell külön kom-
mentár.

Operarii mercennarii.

Az "operarius" szó a mindenkorí szövegösszefüggés alapján jelenthet rabszolgát is, szabad bér munkást is. A 10-11. fejezetben pl. nyilvánvalóan rabszolgát jelent. Cato adatai azt mutatják, hogy a birtokos a nagyobb idénymunkákat /aratás, szüret, olajsajtolás, olajbogyó leszedése, stb./ vállalkozónak /redemptor, politor, partiaris/ adta ki. Ez a vállalt munkát embereivel a termés bizonyos hányadért végezte el. A vállalkozó is, a munkások is szabad emberek voltak. A vállalkozói, bérleti rendszer ebben az időben már igen fejlett volt. Mommsen megjegyzése, hogy az ilyesfajta ügyletek nem estek ^a már említett lex Genucia hatálya alá, a dolog lényegén nem változtat. A vállalkozónak társai is voltak /socii/ Az ilyen munkacsoportok, bérlő- és vállalkozó társaságok szervezését Cato szavai alapján nem tudjuk elég világosan rekonstruálni. A birtokos és a vállalkozó a munkáról szabályos szerződést kötött. Cato azonban nem kész szerződési formulákat ad /Mustercontract/, mint MOMMSEN vélte /Röm. Gesch.I.850. s. köv./, hanem csak egyes esetekre szóló tanácsokat. A munkák kiadása nyilvános árverésen történt. A birtokos és a vállalkozótársaság valamennyi tagja esküt tett, hogy a megállapodást pontosan betartják. A vállalkozó és munkatársai közötti viszony nem világos. BREHAUT és MOMMSEN ide vágó feltevései még nem tekinthetők igazoltnak. KEIL azt a feltevést kockáztatja meg, hogy az itt közölt szerződések nem magától Catótól származnak, hanem olvasói toldották be a műbe. GUMMERUS /Der. römische Gutsbetrieb, 28.1 / nem lát okot a kétkedésre. Cornelius Nepos külön kiemeli Cato jogi ismereteit. /Cato,3./. A különböző termények

betakarítását végző társaságok, bandák szervezete körülbelül ez:

- 1./ redemptor, politor / a főnök/
- 2./ socii /bérlőtársak vagy munkatársak./
- 3./ operarii /az általuk felfogadott és beállított munkások/.

Közéjük tartoztak a szedők és ajtolók /leguli, strictores, factores./. Az árverést külön praeco, kikiáltó vezette, aki az árak kikiáltása mellett tréfáival és bohóckodásaival szórakoztatta az egybegyűlteket. A hitelügyleteknél külön pénzbeszedő /coactor/ hajtotta be megfelelő százalékos az esedéke^{ss} mé vált összegeket.

A fizetés így alakult:

Aratásnál Casinum és Venafrum környékén a vállalkozó volt minden nyolcadik, hetedik vagy hatodik kosár, aszerint, hogy jobb vagy rosszabb minőségű földön aratott. / c.136./ ~~max~~ Ha úgy állapodtak meg, hogy a magot neki kellett kicsépelnie, akkor ötödrészt kapott a kicsépelte gabonából. Ha viszont nem a vállalkozónak kellett csépelni, neki jutott a palea: a törek és a szalma is, ez pedig nagyszerű takarmány volt. Ezt persze a birtokos maga is jól tudta és később már csak a kicsépelte gabonából fizetett. 1 ingerum buza 40-50 modium adott. Columella szerint ezt 5 és fél nap alatt aratták le /Col. II.12.1./ Ennyit ma egy személy kaszával negyed nap alatt vág le. Alkalmazták a feles bérletet és a feléből történő kiadást. Ilyenkor a birtokos csak az igásállatok takarmányáról gondoskodott. Az aratás kiadásánál nemcsak a gabona pusztáhearatása volt a vállalkozó kötelessége, hanem előtte a kétszeri gyomlálás is. Az olajbogyó leszedéséért, ugylátszik a vállalkozó egy összegben készpénzt kapott. A munkások minden 1200 modius leszedett olajbogyó után kaptak 5 modius só-

zott olajbogyót, 9 font tiszta olajat és a szedés időtartamára 5 quadrantal ecetet. Ha a birtokos nem adta meg ezt a természetbeni juttatást, akkor helyette minden 5 modius után 5 sestertiust fizetett /c.144./. A vállalkozó köteles volt 50 munkást állítani. Természetesen ekkora embertömeg részéről megvolt a lopás veszélye. Ha valóban történt lopás, vagy megrongálták a birtokos által adott létrákat, vagy az egyéb szedőfelszerelést, kártérítés címén ezek árát levonták a vállalkozó béréből. Az ilyen esetek megelőzésére a birtokos felvigyázót /custos/ állított be a munka ellenőrzésére mindenfajta betakarításhoz. A szedés befejeztével minden résztvevőnek esküt kellett tennie, hogy nem lopott. Aki az esküt megtagadta, nem kapta meg a kialakult munkabért. A vállalkozó köteles volt előre biztosítékot adni valamilyen zálog formájában arról, hogy a munkát becsülettel elvégzi. Amíg ez a biztosíték-adás meg nem történt, addig a birtokról semmit el nem vihetett. /c.144-6./ Ha az olajtermést még leszedetlen állapotban előre eladták, a vevő kötelessége volt nemcsak a szedés, hanem az olajútés megszervezése is. A vevő ezt vagy saját munkaerővel végeztette el, vagy maga is kiadta alvállalkozónak. Érdemes megfigyelni ezeknek a vállalkozási és bérlettipusoknak sajátosos láncrendszerét. Az is megtörtént, hogy a birtokos már magát a termést is előre eladta, amellet, hogy közben kiadta a leszedést és az olaj kisajtolását. Ilyen esetekben nem meglepő, hogy minél előbb szeretne volna visszakapni azt a pénzt, amit az egyes közbeeső vállalkozóknak külön kifizetett. Így még arra az esetre is történik kikötés, ha a vevő nem fizetne saját alvállalkozóinak és munkásainak,

s akkor a vételár megfelelő módosításával a vevő rovására maga a birtokos elégíti ki ezeket is. Cato részletes tanácsokat ad még a borkészlet eladására és a téli legelő használatába való kiadására /c.148-9/. A vevő általában magyarázatot felelt a vételár kifizetéséért. Az 144-150. fejezetek elemzése azt mutatja, hogy az adás-vételi ügyletek rendkívül bonyolultak és szerteágazók voltak. Iparos, mesterember- vállalkozókról is olvasunk. Ezek munkája: házépítés /c.148/, mészégetés /c. 38/.

A munkafolyamatok alatt felmerült vitás ügyek elintézésére a birtokos és a vállalkozó már előre döntőbírói vagy közvetítőt választott, akinek a nevét a szerződésben kikötötték. Ez valamilyen köztisztviselőben álló, erkölcsileg kifogástalan, némi jogi ismeretekkel rendelkező ember lehetett /vir bonus./. Előde volt azoknak a később ügyvédi gyakorlatot folytató személyeknek, akiket tanácsadási jog /ius respondendi/ illetett meg egyes kérdésekben. Ezek döntötték el a vitákat első fokon. A VBA /viri boni arbitrato/ kifejezés minden effajta szerződésben megtalálható.

Figyelmet érdemel a vir bonus fogalmának az a meghatározása, amelyet VILIA fejtett ki. Szerinte a vir bonus olyan ember, aki hasznos szolgálatokat tesz az államnak, betartja a törvényeket, utánozza őseinek példamutatását, ugyanakkor ő maga is példakép mások számára. /VILIA EDM: Attualità et tradizione nell' ideale politico e sociale di vir bonus in Catone. Rivista di Studi Classici. Torino. I.1952-53. 96-115.1./.

Állatállomány.

A legfontosabb állat Cato gazdaságában az igásökrök. Kedvesebb ez Cato számára még a rabszolganál is. Újból és újból visszatér az ökrök gondozására és gyógyítására betegség esetén. Nagy gonddal részletezi az ökrök takarmányozását /c 30. és 60./. A Cato által említett 520 font széna kb. 1 mázsa 70 kiló. Cato saját szavai alapján /c.10-11./ négy pár ökröt vehetünk, mint legkisebb számot, bár valószínű, hogy ennél több volt. Ezek évi szénafejadagja 6 mázsa 80 kiló. Ez kevésnek tűnik, de a felsorolásból kiolvasható, hogy a széna még felét sem tette ki a változatos takarmányfajtáknak. Latium és Campania szénában szegény vidék volt, bár elég jó minőségű fű termett. Ezért igyekeztek a hiányzó szénát minden lehetséges módon pótolni. Ameddig lehetett, az év nagy részében zöld takarmányt kaptak az ökrök, nyárfa, szilfa, kőrisfa, fügefa lombját. Téltre is ezt raktározták el megszáritva, ugyanezt terítették alájuk alomnak. Takarmánynövénynek számítottak még a különböző hüvelyesek, babfajták. A csicseriborsót nem tartották valami jónak. Szívesen etették az "ocinum" nevű vegyestakarmányt. Varro szerint /I 31,4/ a görög $\mathfrak{O}\chi\epsilon\omega\varsigma$ szóból származik a neve, azért, mert gyorsan kinő. Jó hastisztító növénynek tartja. Plinius /XVIII, 143/ egy bizonyos Sura Mamilius tanítását idézi, aki úgy magyarázza, hogy 1 ingerumra a következő keveréket vetették: 10 modius babot, 2 modius búkkönyt, ugyanannyi "veréb"-borsót /ervilia/, s görög zabot. Ennek a gyűjtőneve volt "ocinum". Megemlíti Cato a csillaggyűrtöt is, a lucernát azonban nem. A jászlakon Cato már alkalmazta az abraktartó rácsot. ~~kk~~ Olvasunk téli és nyári istállókról,

de feltehető, hogy ugyanabban az istállóban különböző állatokat is tartottak egyidejűleg.

Fejlett volt a juhtenyésztés. Campania a gyapju[↑]feldolgozás központja. A juhokat kora tavasszal felhajtották a hegyi legelőre. Szokásban volt a téli legelő kiadása szeptember 1-től március 1-ig /c.149./. A tulajdonos számára azonban ekkor is megmaradt az átjárás joga fáért, vizért, stb. A juhnyáját időnként bérbeadták tartásra /c.150./. Ezért a tulajdonos kapott bér fejében minden állat után másfél font sajtot /kb fél kilót./. Ünnepeken még megkapta az átlagosan kifejt tej-mennyiségnek a felét, hétköznapiokon pedig összesen fél amphora /kb 13 liter/ tejet. A bérlő legfeljebb 30 bérányt kaphatott, de csak azokból, amelyek június elseje előtt születtek. Köteles volt a bérlő a savón minden 10 darab juh után egy disznót felnevelni. Nyilván ezek pótolták a levágásra kerülő sertéseket. Az olajfaültetvényhez Cato szerint 100 darabot szám-láló juh[↑] is tartozott. Amíg a bérlő nem teljesítette a fizetési feltételeket, az általa beállított pásztor-rabszolga zálogként a birtokon maradt. A gyapjuszövet a római ruházat fontos kelléke volt. A Cato által közölt birtokleltárban szerepel a szövőszék és a gyapjuványoló mozsár /pila fullonica/. A ványoló munkás ilyen nagyobb mozsárba helyezte a megfelelő összetételű folyadékba mártott gyapjut, és felugorva taposta mindkét lábával. Ezt a híres Fullo-táncot megörökítette egy pompéji freskó. A ványolás leírását lásd SZERGEJENKO:Pompeji. 144-157.1.

Cato nem beszél tehenekről, a lovat is csak egyszer említi /c.149./. A sertéshizlalás viszont ment, elsősorban a makkoltatás formájában. A sonka besózására részletes utasi-

tásokat találunk /C.162./. Róma közelében szokás volt eladni a malacokat és bérányokat, otthon ritkábban nevelték fel őket. A távolabb fekvő birtokokon a hizlalást részesítették előnyben. Az anyaállatokat gyakran sterilizálták is, hogy kúvérebbek, zsírosabbak legyenek.

Különösen fejlett volt a háziszárnyasok tenyésztése a város alatti birtokokon, Róma közvetlen környékén. Igaz, Cato a pávát még nem említi. Később Varro szerint egy fiatal pávakakas ára 200 sestertius, a pávatojásé 20 sestertius. Az ő korában 100 darabból álló pávaállomány évi 40 ezer sestertiust jövedelmezett. A pávát tartja a legjövedelmezőbb szárnyasnak /Varro III.6,3./. Hortensius, a híres szónok, Cicero ellenfele hozta divatba a pávatartást. Columella idejére a páva-hóbort már teljesen eltűnt. A másik szárnyas, amelyről Cato még nem beszél, a rigó. Annál többet emlegeti viszont Horatius és Patronius. Feljegyezték, hogy Scipio Metellus diadalmenetére 5000 darabot adtak el, darabját 3 denariusért /12 sestertiusért/. Cato hallgatása ezekről a madarokról elárulja, hogy az effajta fenyőzés még idegen volt tőle.

A tyukot, libát, galambot azonban már felsorolja. A tojás minden korban állandó előétel volt a rómaiaknál. Jellemző mondásuk volt: *ab ovo usque ad mala* / a tojástól az almáig végigenni az egész ebédet./. Megérte a tyukok tartása, hizlalása, a tojás tartósítása. Erre vonatkozólag Columella számos olyan tanácsot sorol fel, amelyet Cato még nem ismer. /Col. VIII.6-7./. V.9. Cato, De agr.c.89. Az itáliai baromfitenyésztők azzal, hogy a helyi tyukokat görög fajtyukok

kal párosították össze, uj, nagy tojáshozamu, testesebb tyukfajta-t kísérleteztek ki. A ludtartást Cato után száz évvel Seius és Metellus Scipio, Pompeius 52 évi consultársa lendítette fel igazán. Ők hozták forgalomba a mézes tejbe áztatott libamáját. /Plin.NH.X.52./. Libasült-recepteket ad Apicius is. A ludakat évente kétszer tépték, tavasszal és ősszel. /Col.VIII. 13, 3./. A legjobb pihét a germán ludak adták. Tudjuk, hogy a germán határon állomásozó katonák valószínűleg vadászokat rendeztek a ludakra. Egy font /32.7 deka/ germán ludpihe ára 5 denarius /20 sestertius/ volt.

Egy pár galamb ára a köztársaság végén 400 sestertius. Columella korában 4000 sestertiust is adtak érte. /Col. VIII.8, 10./. Egyébként figyelemre méltó, hogy ennyiért vettek 4 ingerum szőlőültetésre alkalmas földet is. /Col.III.3, 8./. Külön galambszállító agyagkorsókat készítettek a fazekasok légzőnyílással az oldalukon /Varro, III,7, 11./.

Varro szerint a 200 darabot számláló baromfiállomány a legáltalánosabb és legmegszokottabb.

Cato rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a trágyázásnak /c.61./. Részletesen leírja mind az állati, mind a növényi trágya felhasználási módját. Columella kikövezett trágyagyűjtő gödröt ír elő /II.14,8./. A trágyát lehetőleg esős időben hordták ki az istállóból saroglyára vagy öszvérhátára felszerelt kosárban. Állandóan öntözni kellett a kiszáradás ellen, a nyári hónapokban pedig megforgatták, hogy jobban befülledjen. Oltalmul a napsugarak szárító hatása ellen valamiféle lugast emeltek a trágyadomb fölé. Szegényebb gazdaságokban egyszerűen rőzsével fedték be átmenetileg a trágyadombot. Aratás után a szalmát és a visszamaradt szárat alá-

szántották. Alkalmazták a tarló felégetését is. Amikor a trágyát kivitték a földre, szét kellett morzsolni és úgy eltergetni. Cato szavaiból arra kell gondolunkⁿ, hogy előtte a trágyának nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget. Amikor i.e. a II. században a fejlődés viharos tempója megkivánta a terméshozam minél gyorsabb növelését, a trágyával nem lehetett úgy bánni, mint valami hulladékkal. A kihordást késő ősszel vagy télen végezték. A gababtrágyát tartották a legértékesebbnek. Columella írja, hogy egy nagyobb igásállat havonta 10 kocsira való trágyát ad /II,14,8./. A trágyázás alapelve az volt, hogy vissza kell adni a földnek vagy fának azt, amit elvettek tőle. Ezért permetezték meg olajhabbal az olajfát, s ugyanezért tettek apróra vágott szőlővesszőt és törkölyt a szőlőtő köré.

Épületek.

A birtok latin neve praedium, fundus, villa. A fundus eredetileg üres telket jelent, a villa eleinte csak az épületet jelölte. Végeredményben mindhárom szónál jelentésmódosulás ment végbe. A "villa" szónak már Cato korában több, nemcsak mezőgazdasági vonatkozású jelentése van.

- 1./ Nyaraló vagy nyári lak, különösen tengerparti fürdőhelyeken /Ostia, Baiae, Capri szigetén./.
- 2./ A mezőgazdaságban jelenti tágabb értelemben az egész birtokot, tehát mindenféle épületet, magát a gazdasági udvart is. E jelentés Catonál is megvan.
- 3./ Villa urbana, városi uriház Rómában, amely villa, vagyis

nyaraló külsejű. Fényűző izléssel volt berendezve, innen kapta a nevét. A született római arisztokratákon kívül a Cato-típusú birtokosoknak is volt ilyen házuk Rómában.

4./Villa urbana, a tulajdonos lakosztálya kint a birtokon.

Önálló épületrész, amely városi stílusban épült. Ez a jelentés is megvan Catonál.

5./Villa rustica a neve a gazdasági épületeket magában foglaló résznek az udvarban. Az ókori birtokon is ugyanazok a gazdasági épületek voltak, mint ma: raktárak, istállók, ólak, bor- és olajsajtoló helyiségek, pince /rendszerint felül nyitott, amelyben a lepecsételt amphorák a szabad ég alatt voltak/, konyha /a rabszolgák étkező és gyülekezőhelye/, hálótermek.

Cato a villa szót többnyire a két utolsó jelentésben használja. Ilyen típusú villákat ástak ki a régészek Róma és Pompeji környékén, Boscorealében és a Sarno-völgyben. Van olyan, ahol a tulajdonos lakosztálya csak 2-3 szobácskából áll /pl. Boscoreale/, de van olyan is, ahol meglepőek a fényűzés méretei /mozaik, szökőkutak, szobrok, stb./. Mindkét épületrész építésénél figyelembe vették a napsugarak beesési szögét és a hőszigetelés fokát mind télen, mind nyáron. A későbbi korokban, amikor a fényűzés már erősen elterjedt, az urak lakosztály építésére sokkal több gondot fordítottak, mint a gazdasági részre.

Cato közli két birtoktípusnak, egy szőlő és egy olajfaültetvénynek a leltárát is. HÖRLE /Catos Hausbücher, Paderborn. 1929. 236-263.1./ feltételezi, hogy itt Cato birtokainak tényleges leltáráról van szó.

A házépítésnél a megmunkálásra kerülő anyagot általában a birtokos adja: durván meghántott gorenákat, kiégetésre váró mészkövet, vagy oltani való meszet, tapasztóanyagul földet, szalmát, vizet, fát, stb. A finomabb, végleges megmunkálás a mesterember dolga. De még ehhez is kap fűrész- és mérőszinórt. A házépítésnél egyetlen fogas kérdés merülhetett fel: ha a földben lévő építkezésbe villám csapott bele. A rómaiak a villámsujtotta helyet szentnek tartották és kutyávaszerű kerítéssel vették körül /puteal./. Ilyenkor döntőbíró segítségét vették igénybe, aki eleget törhetett a fejét, hogyan mentse ki a vállalkozót, akit az a veszély fenyegetett, hogy elesik a keresettől a hosszú időn át tartó munka után. Aligha örült a tulajdonos is annak, hogy meg kell változtatnia az építkezés tervét. Ez az értelme a 14. fejezet szövegében olvasható VDA rövidítésnek /virri honi arbitratu./. Nem érthetünk egyet azzal az értelmezéssel, ahogyan KEIL és GÖTZ ezt a rövidítést feloldja: verba uti fiant /legyen engesztelő ima./. A nagyon is gyakorlatias római ember számára ez nem lehetett elég a fellépő költségvetési nehézségek megoldásához.

Az építőanyag neve caementa. Szabálytalan formájú, különböző nagyságu kövekből áll, melyek egyenlőtlen sorokban haladnak. Az ilyen szabálytalan építkezés neve: opus incertum. A calx olyan habarcs, melynek egyharmada égetett mész, kétharmada homok, néha homok helyett vulkánikus hamut is használtak. /Plinius, NH, XXXVI, 54./. Ez volt az ókori beton. Itália általában a kőépületek hazája, faalkatrész a házban kevés volt. Az építkezés költségét a tetőcserepek száma alapján számították ki. Ennek az eljárásnak természetesen csak

egyszerű földszintes házaknál volt értelme. A római tetőcserepek sima lapok, szélükön egymásba illő szegélyekkel. Érintkezési vonalukon külön cserepeket helyeztek rájuk, ezek függőlegesen kettészelt hengerre emlékeztetnek. Sertésbordához hasonlítanak, innen a nevük: imbrex. Ugyanilyen cserepek voltak a tető sarkain, csak homoru oldalukkal felfelé fordítva. Vizlevezető csatornát alkottak, ennek a végén diszes nagy cserép található, a vallus. Hogy a falaknak kelő szilárdságot adjanak, bizonyos távolságra egymástól kőből, mészkőből vagy tufából készült oszlopokat állítottak le. Sajnos, a közölt számadatok meglehetősen zavarosak, a szöveg romlott. A 14. fejezetnek nincs teljesen megnyugtató értelmezése.

Művelési ágak.

A "föld"₂ fogalmát a latin nyelv a következő szavakkal fejezi ki: ager, campus, humus, terra, tellus. A költői nyelvben még az aequor is előfordul.

Az "ager" szó eredetét Varro így vezeti le: /de ling Lat.5, 34./ "Ager dictus, in quam terram quid agebaⁿt et unde quid agebaⁿt fructus caus^a".

Az ager és ago kapcsolata jelentéstani alapon lehetséges, de grammatikailag mégsem tekinthető bebizonyítotttnak. Az mindenesetre tény, hogy az ager a latin nyelvben indoeurópai örökség. V.5.

szkr ahrs.

gör. ἄγος

lat. ager

ném. Acker.

Leíró nyelvtani alapon így festenek a jelentések a Thesaurus alapján:

Terra általában földet jelent, függetlenül attól, hogy mi van rajta, vidéket, tájat. Ez a táj lehet sík vagy dombos, akár művelés alatt állhat, akár nem

Ager minden olyan sík terület, sík mező, melyen földművelést folytatnak, vagy művelés alá fogható, akár szántó, szőlő, füzes vagy pedig gabona terem rajta. Ha a beszélő már egy konkrét földdarabra gondolva használja, lehet a jelentése:

1./ ez vagy az a terület

2./ földdarab, földfajta, a szöveg összefüggésétől függően.

Campus - nemcsak egyszerűen mező, hanem elsősorban sík terület, eltekintve attól, hogy művelés alá van-e fogva vagy nincs.

Catonál a humus ritka, főleg az ager-t és a terra-t használja. A kettő közti arány 65-70 % az ager javára.

MOMMSEN fejtette ki azt a feltevést, hogy az itáliai mezőgazdaság a második pun háború után kizárólag olaj- és szőlőtermelésre tér át, a gabonatermelés és a kertkultúra teljesen visszafejlődik. Ezt a nézetét Cato u.n. "jövedelmességi skálájára alapítja. Ez az első fejezet végén van. Idézzük:

Praedium quod primum siet, si me rogabis, sic dicam: de omnibus agris optimaque loco ingera agri centum, vinea est prima, si vino bono et multo est, secundo loco hortus inriguus, tertio salictum, quarto oletum, quinto pratum, sexto campus frumentarius, septimo silva caedua, octavo

arbutum, nono glandaria silva.

"Ha azt kérdezed tőlem, melyik a legjobb birtok, így felelek: 100 iugerum, amelyen minden fajta föld van, s a legjobb helyen fekszik, első a szőlő, ha jó bort és sok bort hoz, második az öntözéses konyhakert, harmadik a fűzes, negyedik az olajfaültetvény, ötödik a rét, hatodik a gabonaföld, hetedik a lombadó erdő, nyolcadik a futtatott szőlős erdő, kilencedik a makkerdő."

Cato itt felsorolja az egyes művelési ágakat, s a filológusok egy része ebben a felsorolásban értékelő táblázatot, rangsorolást lát. Így tárgyalja le a problémát MASKIN is /Az ókori Róma története. Bp. 1951.156-58.1./. Ezt a listát már az ókori szerzők többsége úgy értelmezte, mint jóvelmi skálát, ahol Cato abban a sorrendben említi a 9 jóvelmi ágat, hogy melyik hoz több pénzt a házhoz.

"Cato, amikor lépcsőfokonként állítja egyik fajta földet a másik elé, aszerint, hogy melyik a jobb, 9 fokot említi" /Varro, I. 7, 9/.

Cato idézett szövegének és a vele összevethető egyéb adatoknak tüzetes tanulmányozása azonban óvatosabb állásfoglalásra készítet bennünket. Cato a gazdaságot egységes egésznek tekintette, úgy, mint az emberi szervezetet. Amint a szervezetben egymás mellett párhuzamosan dolgoznak a különböző szervek, s ezek együttműködése biztosítja a szervezet életét, ugyanígy a gazdaságban is sok különböző munka folyik. Az egyik ember szánt, a másik a szőlőt kapálja, ismét más ugyanakkor takarmányt készít az állatoknak. A római birtokos is arra törekedett, amire a középkori földesur: önellátásra.

Mindent akart termelni, amit csak lehet és amit kell. Szerette a kényelmet, szeretett jól enni- inni. Egy kis tejjel- mézzel folyó Kánaánt akart, ezért termelt gabonát, szőlőt, olajat, ezért tartott marha, disznó- és birkacsordát. Még akkor is, amikor már kezd a termelés specializálódni egy-egy jól-vedelmezőbb művelési ágra, Cato az olajfakertet nem tudja elképzelni olyan részek vagy mellékterületek nélkül, amelyekre mai szemmel semmi szükség sem volt az olajfához. Mi köze az olaj előállításához a kanásznak, a különféle állatcsordáknak, amikor Cato szerint ez a terület kifejezetten olajfakert? Csakis azt kell mondanunk, hogy a specializálódás még nem volt igazán fejlett. A római birtokos önellátásra törekedett, de nem lehetett meg keresedele^km és piac nélkül, az "eszményi" zárt birtokrendszer nem válhatott valóra az akkori ipari és technikai színvonal folytán. Cato tehát mindent termelt. Részben innen ered a fejezetek átcsapása egymásba. Érezzük, hogy szinte mindent egyszerre akar elmondani. Lehetett egyszerre többféle munkát végezni, de ezt írásban érzékeltetni nem volt könnyű. Varro, aki maga nem volt hívtá-
sos gazda, bár voltak földbirtokai, ezt a paraszti felfogást nem ismerhette. Tudományos alaposságra törekedve sok mindent összeollózott másoktól. Műve így is megbízható és értelmes munka volt ugyan, de mégsem tartották akkora szaktekintélynek, mint Catot. Varro egész hosszú fejezetekké bővíti ki Cato rövid fejtegetéseit. Az egyes munka- és földfajtákat Varro is, Columella is egymástól független, külön fejezetekben tárgyalja. Így náluk a gazdaság egy anatómiai preparátumhoz hasonlít, ahol külön vannak elhelyezve az egyes alkat-

részek, megfosztva az élettől. Cato a gabona - szőlő - és gyümölcsstermelést különböző helyeken tárgyalja könyvében, de figyelembe veszi azt is, amit már régebben elmondott róla, csak hogy más szempontból - fejtegeti SZERGEJENKO /Pompeji, Bpest. 1960. 355,46.1. 350.1. s különösen Cato fordítása, 104-105.1./ Hogy Cato listája a művelési ágakról nem értékelő táblázat, hanem egyszerű felsorolása, ahol a sorrend nem játszik szerepet, s egyformán megvolt a campaniai birtokon minden művelési ág, így a gabonatermelés is, azt egyéb irodalmi és ^{gész} részleti adatok is megerősítik. Mindezeket meggyőzően sorakoztatja fel Szergejenko. Igaz, hogy Cato nem sokat foglalkozik magával a gabonafölddel. A gabonafajták, mint ismeretes, nem túl igényes növények, nem igényelnek ^{bony} bonyolultabb szakavatottságot kívánó megmunkálást. Cato pedig nem tér ki részletesen arra, ami természetes, könnyen érthető minden falusi ember számára. Ott, ahol a gabona tárolásáról beszél, már jobban elmerül a részletekbe, mert tudja, hogy ez, akárcsak manapság, komoly szakértelmet és elővigyázatosságot kíván.

Cato "jövedel^{em}sskálájának" sorrendi ellentmondásaira már Brehaut rámutatott Cato - fordításának magyarázataiban. Az ő nyomán Szergejenko elemezte ki részletesen ezeket az ellentmondásokat a VDI 1948-as és 1949-es évfolyamában megjelent tanulmányaiban, valamint Cato- fordításához irt jegyzeteiben. Ezért célszerűnek látszik ismertetni gondolatmenetüket és külön is áttekinteni a művelési ágakat.

Vinea.

A vinea olyan szőlő neve, ahol a szőlőnek karó szolgál tá-

masztékul, akárcsak ma, s így a szőlő végeredményben a földön, illetve a fölfelszín felett van. Ez a termelési ág valóban jövedelmező volt. Cato nagy figyelmet szentel neki más^s helyeken is, ismételten visszatér hozzá. Nagy gonddal ismerteti a szőlő telepítését, szaporítását, az egyes borfajták előállítását, a bor kezelését, a borsajtólók építését. Reálisan áll az első helyen.

Érdekes, hogy a római jogban a szőlő a fák közé számított. "A régiek többsége azon a véleményen volt, hogy a szőlő is a fa fogalma alá tartozik. Helyesen mondják fának a borostyánt és a nádat is. /Digesta, XLVII, 7,3./. Ha a szőlő egy részét bármilyen okból elpusztították, ez felborította a tulajdonos pénzügyi helyzetét. Ezért megfelelő büntető rendszabályokkal akarták megelőzni ezt a lehetőséget. A szőlő elpusztítását úgy büntették, mint az orvfavágást - ugyancsak a Digesta tanítása szerint.

1 ingerum szőlő 13 ezer sestertius jövedelmet hozott. A legmodernebb agrotechnikai szabályok alkalmazása érdekében szállt sikra már Graecinus is. A szőlőtermelésben Itália sokáig megőrizte elsőségét. A császárkorban ezt hivatalos rendszabályokkal is megerősítették. Domitiánus császár például elrendelte a tartományokban lévő szőlőültetvények tekintélyes részének kiirtását, rendelkezését azonban nem hajtották végre következetesen. Véleményünk szerint Cato a szőlőnek is szentel legalább annyi figyelmet, mint az olajfának, mindenesetre a borkészítést, borkezelést és a szaporítást illetően. Nem szabad lejjebb értékelni a szőlő fontosságát Catonál, mint Szergejenko teszi.

A szüretelést nem részletezi Cato, csak az előkészületeket. Egy helyen említi a szőlő kitaposását. A mustból italkülönlegességeket készítettek. Ezek a /sapa /szőlőiz/ és a defrutum /mustpárlat/. Columella szerint /XII,19,1/ a sapa olyan must, amelyet eredeti térfogatának felére, a defrutum pedig olyan, amelyet egyharmadára főznek ki /XII, 21, 1/. A defrutum kifőzésére részletes receptet is közöl /XII, 19-21./. A mézzel együtt ez a rendkívül édes ízű szirup számított a fő édességnek az ókorban, mert a cukrot nem ismerték. Felhasználták mártásnak, borlikőrök, orvosságok készítésére, defrutummal etették télen a méheket. A bort is fűszereztek vele, így növelték benne az alkoholtartalmat. Ma erre a célra cukrot használnak. V.ö.c. 23, 2. A szőlő eltevésének sokféle módja ismeretes. Kátrányozott amphorában vízbe helyezték, törköllyel telerakott agyagkorsóba tették, vagy egyszerűen felaggatták a fűrtöket, szőlőizbe, mustpárlatba merítették /Varro I.54,2/. Lásd még Columella XII, 44, 2-3,5-6. A hordók tetejét bekátrányozták, esetleg még hamut szórtak rá. Plinius /XXIII, 45-46./ elítéli a bor gipsszel, mésszel, márványliszttel való felfűszerezését.

Cato a 11. fejezetben azt javasolja, hogy a birtokos 800 culleus /4200 hektoliter/ bor tárolására elegendő felszerelést vásároljon magának. Egy ^Uingerum /304 négyszögöl/ évi 8.4 hektoliter átlagtermést adott. Összehasonlításként megemlítjük, hogy 1923-26-ban Itáliában a bortermelési átlag 50.6 hektoliter volt hektáronként, vagyis

másfélszer több, mint Cato korában. A must feldolgozása 3 szakaszban történt:

- 1./ mustum lixivum - a taposás eredménye. A szőlő lábbal történő kitaposását Cato csak futólag említi a 112-113. fejezetben.
- 2./ mustum tortivum - amikor a megtaposott szőlőt először sajtolták.
- 3./ mustum tortivum circumcidaneum - a második sajtolás eredménye. Lásd Varro I. 54,3 és Columella, XII.36. Ebben az esetben a törkölyt fejszével szétdarabolták és így tették fel újra kisajtolni.

A mustot szűrőhálójával szűrték meg, mielőtt kitöltögették amphorákba, hordókba. Alakja a római mérföldköoszlopokra emlékeztet kicsiben, felfelé fordítva. Egyébként hasonlít a mai szűrőhálókhoz.

A bort hordókban tartották /dolium/. Kerek, hasas, szélesszáju agyagkorsó ez, méretre és alakra megfelel a mi demizsonjainknak vagy palackjainknak. Nemosak bort, hanem száraz vagy folyékony élelmiszert is tartottak benne /gabonát, olajat, ecetet./. Tetejét fedővel zárták le, s a fedőt lepecsételték. Kisebb hordó volt a seria. Boscorealeben, ebben a Pompeji mellett feltárt gazdaságban külön csőrendszer volt, amelyen keresztül a must sajtolás után belefolyt a pincében lévő hordókba. Ennek a pincének campaniai szokás szerint nem volt teteje. Erre a szokásra utal egyébként

Plinius is /NH. XIV. 136./. A hordókat szabályos sorokban homokba ásták. A szöveg szerint ilyen volt Cato borpincéje is. 4 évig javasolta Cato itt tartani a bort, utána átszállították egy fedett helyiségbe, ahol ékalakura kiképzett benyilókban helyezték el. Ez az ék az amphitheatrum, színházi "ékekre" emlékeztet-jegyzí meg KEIL. A bort börtömlőkben szállították, a nehéz, törékeny agyaghordók szállításának nem volt értelme. Eladásnál a bor átöntését egy olyan kád segítségével végezték, amely 1 cul^elus /520 liter/ űrtartalmu volt. Ez a kád emelvényen állt, hogy az átöntés könnyebb legyen. Először hordozható amphorákból megtöltötték a kádat, majd innen a vevő odaguritott tömlőit. A hordók nyakát időnként seprűvel letöröltették. Minden hordónak külön seprűje volt, nehogy a fertőzést egyik hordóból egyszerre átvigyük a többire, ha netán egy közös seprűt alkalmaznának. A már kiszajtolt borkölyt, amely tömör masszát alkotott, összevagdalták, s agy-sodronyhálón szitálták át. Amikor kiszáradt, hordókba súlykolták. Columella mondja /VI, 3,4-5/, hogy polyvával keverve takarmányozták vele az ökröket. Az volt a vélemény hogy az állatok szőre fényesebb lesz tőle.

A tavaszi szőlőmunkák Cato szerint: körülásás, szántás, bujtás, kötözés, kacsolás, boronálás. A körülásás /ablaqueatio/ abban állt, hogy a tőke körül tölcser vagy teknő alakura kiásták a földet, s trágyát tettek a helyébe, a tölcser elősegítette az esővíz felfogását is.

A rómaiaknál Plinius szerint /NH XVIII,315/ szabály /lex/ volt: Uvam ^rorulentam ne legito /harmatos szőlőt

ne szedj/. A gabonarozsza okának is a harmatot tartották, amikor nem tudott elpárologni és a napon felmelegedve megpörkölte a növényt.

A szőlőfajtákat Cato részben termesztési helyükről, részben tulajdonságaikról nevezi el. Aminia - campaniai város, Lucania- dél itáliai terület, Murgentia vagy Morgantinaⁿ- szicíliai város. Helmolus^v - sárgás színű, a "méh"-szőlőnek sok kárt okoztak a rászálló méhek.

Cato komoly figyelmet szentel a szőlő oltásának, a szaporítás különféle módszereinek. Közlései nagyjából meg-egyeznek a modern gyakorlattal. Napjainkban az oltást kora tavasszal végzik, mielőtt még megindulna a növekedés, a szemzést pedig akkor, amikor a kéreg hámlemezben van, s a szemek megteltek nedvvel. A szemzésnek kissé elnagyolt leírását a 42.fejezetben olvashatjuk. Ilyen helyzet kora tavasszal, késő nyáron és kora ősszel áll elő. Cato itt úgy látszik, együtt tárgyalja az oltást és a szemzést. Műszavai nem határolják el őket eléggé. A 40. fejezetben leírt oltási mód bizonyára újdonság számba ment Cato korában, mert gondosan részletezve írja le, semmi apróságot nem hagy említés nélkül. Ahhoz, hogy a betolt oltóág megeredjen, a kéreg és rost között levő cambiumrétegnek mind az átoltandó ág, mind a beoltandó alany részéről érintkeznie kell egymással. Ezért vágják ferdén az oltóágalljat. A c.41.2.-ben leírt oltási módok közül az elsőnek ^{tőkeoltás} tőkésoltás, a másodiknak zöldoltás a mai neve. A ~~harmadik két oltási mód mai magyar neve~~ harmadik két oltási mód mai magyar neve. A következő két oltási mód mai magyar neve é oltás és párosítás. A c. 41,4-ben közölt műveletet Plini

is leírja /NH XVII, 115/. Körülbelül erről van szó: A vesszőt a földfelszíntől nem messze átfurták, a két oltógallyat úgy dugták be, hogy felső végük a szemben levő oldalon bukkant ki. Alsó végüket a földbe szurták, felső végüket a vessző "feje" irányában meghajlították. Ezután az egész vesszőt az oltógallyak felső végéig lemetsezették, valamilyen kötelék vagy nehezék segítségével a földhöz nyomták, s beszórták földdel úgy, hogy az oltógallyak felső vége kiálljon. Az egész fejezet pontos magyarázata és értékelése a szakemberek feladata. Komoly műveletnek számított a szőlő "felbüttyközése". /vites bene nodentur./. A szőlővesszőn lévő büttyökről /nodus/ van szó, ahol a rügyek vagy szemek /gemma/ elhelyezkednek. Plinius szerint /NH XVII, 157/ a kevés büttyök a terméketlenség jele, ezért arra kell törekedni, hogy a vesszőn minél több büttyök legyen, jól fel kell "büttyközni" /nodare/. A bujtás leírását lásd Columella, VII, 2,3 és De arboribus V.4. Itt nyilván azt a műveletet végezték, amit nálunk falun hosszucsapmetszésnek neveznek.

Columella /V, 6, 33-35/ beszél az idei hajtások /prae^tcipues/ kezeléséről. Ezek adják a legtöbb termést, de ezek okozzák a legtöbb kárt is az anyavesszőnek. Csak az ágak végén, vagy a felső részükön szabad meghagyni az ilyen hajtásokat /palmitem pra^ecipitari /, egy évnél tovább semmi esetre sem szabad megtörni őket.

Komoly szakértelmet kívánt a kacsolás /pampinatio, c. 33./. Varro részletesen foglalkozik vele. /I, 31, 2/. A fiatal hajtás neve pampinus. Fejtegetéseinek lényege az, hogy a vesszőn a fiatal hajtásokból egyet vagy kettőt, esetleg hármat

hagynak meg, csak a legerősebbeket, a többit letépi, hogy a megmaradók az anyavesszőtől elegendő nedvet kapjanak. Ezt a munkát hozzáértő emberre kell bízni /ez még fontosabb, mint a metszés./. Ideje körülbelül május elseje után van a nyári napfordulóig. Catonál a kacsolás még sokkal egyszerűbb, valószínűleg csak a leveleket ritkították, hogy a szőlő több napot kapjon.

Hortus inriguus.

Öntözéses konyhakert, de ide tartozik bizonyos mértékben a gyümölcsös is. Csak Róma közvetlen közelében volt jövedelmező, mint Plinius mondja, itt mindig nagy volt a kereset. Érdemes volt a nem szezon-gyümölcsök, piaci ritkaságok termesztése, korán érő, vagy nagyon késői nemesített fajtáké. Itália távolabbi vidékein - már pedig a római gazdaságok tulajdonos többsége ilyen vidéki volt - nem lehetett kifizetődő, nem volt sem vevő, sem elég szállítási lehetőség. Nem illeti meg tehát valójában a második hely, csak akkor, ha a birtok Róma közelében terült el.

Cato a 7. fejezetben felsorolja az alma- és körtefajtákat. A latin malum szó almát is, birsalmát is jelenthet. Szergejenko /Cato-fordítás, 140.1./ az első négy almafajtát ezen a helyen birsalmának tartja. Borizü alma volt a birsalmából is, meg a közönséges almából is. A "veréb"-alma Plinius szerint /NH XV, 38,51/ késői illatos fajta. Az Anicius-körte elnevezése egy római nemzetség nevétől ered, savanykás ízű /Plin NH XV.54./ A volaema a vola- "marok" szóból származik. Igen nagyra nőtt fajta. Varro hozzáfűzi, hogy

a "vetési" körtét /sementiva/ jól lehetett tartósítani szőlőszőlőben /I,59,3./ Maradtak ránk körtét ábrázoló freskók Pompejiben. Egyeseket azonosítani lehet a mai fajtákkal. Érdekes, hogy akárcsak az alánál és birsalmánál, a dió és mandula megnevezésére is ugyanazt a szót használták /nux/. Igen változatosak a konyhakerti növények közül a hagymafajták: vereshagyma, fokhagyma, póréhagyma, megarai hagyma, stb. Sokféle fűszernövényt ismertek: zeller, kapos^r, kömény, bors, sárgarépa, petrezselyem, répa, retek, fahéj, szekfűszeg, és így tovább.

Nagyon jelentős szerepet játszottak a rómaiaknál a koszorúk. Cserfa-vagy tölgyfakoszorút /corona cimica/^v kapott az a római katona, aki az ütközetben kitüntette magát, mirtuszkoszorúval öveztek esküvő alkalmával a menyasszonyt.

A ciprust a rómaiak Campaniából hozták be Latiumba. Ezért ad Cato kétféle változatot a gondozására /c.48,151./ Figyelembe veszi Latium hidegebb, esős éghajlatát /c.48./ Itt a hideg ellen védelmül lugast emelnek az ágyások fölé, nem fél ujnyit, hanem egész ujnyit vastagon takarják be földdel, nehogy az erős esőzés lemossa a tulságosan vékony földréteget. Cato olvasói így megismerhették mindkét változatot és azt választhatták, amelyik éppen megfelelt. A cipruság haláleset alkalmával a gyászt jelképezte.

Kisegítő jellege volt a nádasnak. A nádat felhasználták támasztékkul a szőlőhöz, a halászok horgot csináltak belőle, ezzel verték le a kézzel el nem érhető olajbogyót.

Cato faiskolája is, akárcsak ma, két részből állt. Az elsőben elvetették a magot, majd innen a fiatal csemetét átültették a másik részbe, ahonnan végül kikerültek a kertbe. Magát a kiültetést Columella írja le részletesen. Kisebb gallyakból fonadékot készítettek, a facsemetét, melyet bizonyos mennyiségű földdel együtt ástak ki, rajta hagyták a lapáton. Falapátot használtak, hogy meg ne sértsék a gyökereket. Majd a fonadékkal körülkötötték a csemetén lévő földet, s a fonadékot átkötötték még fűzfavesszővel is. Teknőben vagy kosárban is szokásos volt a facsemete szállítása. Egyesek szabálynak tartották, hogy a kiültetés után a fiatal csemete ágai ugyanazon világtáj felé nézzenek, mint eredetileg. A véglegesen kialakult gyümölcsösben a fák nem alkottak olyan sűrű sorokat, mint nálunk manapság. Cato és utódai a kombinált mezőgazdasági kultúrák elvét alkalmazták, a gyümölcsösben a sorok között gabonát és más növényeket vetettek, esetleg takarmánynak valót legeltetés céljából. Ugyanigy jártak el az arbustum nevű szőlőskertben is. Columella pontosan megrajzolja ezt a tájképet a korabeli Itáliában /VII, 9,8./. Ilyen ültetési és fásítási elvek mellett teljesen érthetővé válik a disznó és birkacsordák jelenléte a birtokon, függetlenül attól, hogy voltak az állatok számára külön legelők is. A birtok beültetését és fásítását illetően Cato korában még csak a kezdetén vagyunk annak a folyamatnak, amely később, Varro korában tetőződik be. Ő már így ír: /I,2,6-7/ "Mi van olyan hasznos a gazdaságban, ami Itáliában nemcsak hogy meg ne teremne, hanem egyenesen kiváló ne lenne? Milyen más tönkölyt lehet összehasonlítani a campaniaival? Milyen búzát az apuliaival? Milyen bort a

falernumival? Milyen olajat a venafrumival? Nincs-e egyáltalán Itália úgy beültetve fákkal, hogy az egész egyetlen gyümölcsösnek látszik? Vajjon több szőlő borítja-e Phrygiát, amelyről Homéros azt mondja, hogy szőlőben gazdag ἀμπελόεσσαν, Ilias III.184./ ? "Itália kitűnő éghajlatát, talajának termékenységét más írók is magasztalják, s kapcsolatba hozzák a régi időkben azzal a boldog aranykorral, amikor ezen a vidéken Saturnus isten uralkodott, aki az embereket megtanította a földművelésre. Erről beszél: Strabón, a halikarnassosi Dionysios /I,36,1-2 és I, 38,1/ és Vergilius az Aeneisben /VI, 791-95;XI,252-54/, főleg pedig a Georgicában /II,136-176./. Lelkes sorai megérdemlik, hogy idézzük őket /II.173-174./.

Salve, magna parensⁿ frugum, Saturnia tellus, magna virum.

Lásd ezzel kapcsolatban m. G.K. ZABULISZ: Saturnia Tellus Vergilija. VDI 1960. 2 /72/, 111-123.1.

Róma közelében fejlett volt az állattenyésztés is, amely, mint már említettük, hivatva volt biztosítani a főváros ellátását tejjel, tejtermékekkel, hússal, állati bőrökkel. Az ilyen birtoktípust Columella ismerteti részletesen. /VII, 1-12./.

Salictum.

Fűzes. Kisegítő jellege volt, pl. szőlőkarót csináltak a fűzfából. Columella ezért a szőlő "hozományának" nevezi, szerinte 1 ingerum fűzes 25 ingerum szőlőt láthat el karóval.

Magyar mértékben kifejezve ilyenformán 704 négyszögöl füzes 10 és fél kat. hold szőlőhöz elég. Már kisegítő jellege miatt sem lehetett a füzfa nagybani piaci áru. Mindez azt jelenti, hogy amikor Cato leírja egy 100 ingerumos szőlőültetvény felszerelését, 4 ingerum füzest kellett mellé telepítenie. Ha viszont feltételeznénk, hogy a 100 ingerum földdarab, amelyet Cato a listán említ, csak füzes volt, 2500 ingerum szőlőt kellene elképzelni a szomszédságában. A Cato-féle birtok pedig, mint láttuk, közel ^snem ekkora méretű, 350 ingerum körül lehetett, vagy ennél valamivel nagyobb /kb 150 hold./. Így érvel SZERGEJENKO egyik tanulmányában. /Lásd M.J. SZERGEJENKO: Katanovszkaja skala dohodnosztyi raznik zemelnik ugogyij.VDI.1949, 1 /27/, 86,-91.1./ A füzes nem lehet a harmadik helyen, csak jóval hátrább, ha a gondolatmenetet következetesen végigvisszük.

Olivetum.

Olajfakert. Ezzel is nagyon sokat foglalkozik Cato, akárcsak a szőlővel. Igen nagy gonddal ismerteti az olajfa gondozását, a bogyó szedését, eltevését, sajtolását, az olaj felhasználását. Körülbelül egyenrangú a szőlővel, ha nem fontosabb. Az olajfa-olaj bármilyen mennyiségben piacra talált, kincs volt, mint élelmicikk is. Az olajfa ápolásának egyes mozzanatait Cato idejében még újdonság számba mehettek, ezért írja le olyan körülményesen a faiskola létesítését, a csemeték kiültetését, a szaporítást, trágyázást, a fák körülásását. Az olajfakert a szőlővel együtt az első helyet érdemli, nem pedig a negyediket.

Régebben az olajfát aligha trágyázták, ennek fontos-

ságát először Cato hangsúlyozta. Az olajfa igénytelen, gondozás nélkül is hoz valamennyi termést, nem úgy, mint a szőlő. A Catot megelőző korokban az olajfaültetvény rendetlen liget lehetett, mintsem kert. Mint annyi másra, az olajfa ápolására is Campania tanította Latium lakóit. Ezen a téren a campaniai görögök már komoly szakmai ismeretekkel rendelkeztek. Cato utasításai Theophrastos receptjeire emlékeztetnek. Az olajtermelés i.e. a II. század első felében lendül fel igazán. Csak mellékes, de jellemző tünete ennek a viharos fejlődésnek, hogy az addig hulladéknak számító olajhab /amurca/ alkalmazása Catonál univerzálissá, mindenre felhasználhatóvá válik. TENNEY FRANK az olajtermelés növekedését az itáliai életszínvonal általános emelkedésével magyarázza. A hódító háborúk során a Keletről visszatérő katonák még ottani tartózkodásuk folyamán megszokták az olajat, mint fényüzési eszközt. Itália déli része, Magna Graecia még nem tért magához a második pun háború pusztításaitól, így tehát jó kivitelű piac lett a rómaiak számára. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Dél-Itália számára az olaj beszerzésének fő területe inkább Szicília maradt. SZERGEJENKO az olajtermelés növekedésének okát másban látja. Szerinte a rómaiak számára Gallia Cisalpina volt a legfontosabb kivitelű piac. Ebben a tartományban akkor már békés viszonyok uralkodtak, a tömegesen ideáramló telepéseknek olaj kellett. Az olajfa a Pó völgyében nem nagyon terem meg, csak a Como és Garda-tó körül kis mértékben. Nem nagyon szerezhették olajat ez a terület Isztriából, amely még katonai tábornak számított. Varro mondja, hogy a szállítmányok számára a fő közlekedési út a via Flaminia és a via Aemilia volt. Lásd SZERGEJENKO: Haraktyernije cserti szelszkochozjajsztvennoj sziznyi Szrednyej Italii

v II.v.do n.e. VDI 1952. 4 /42/, 38-44.1.

Egy sextarius oliva-olaj tápértéke egyenlő volt 1 font /kb 32 deka/ tehéntejével. Egy sextarius kb. 5 és fél deci. A 6. fejezetben Cato 8 fajta olajfát sorol fel. A conditiva /eltetni való/ kellemes ízű és mártásnak való. A radius /pálcika/ a római takácsok nyelvéből kapta nevét. Az orois /magvacska/ görög eredetű /*ὀρείσις* / Olajdus fajta a Licinius, a sergiusi adta a legtöbb olajat. E két utóbbi elnevezése a Licinius és Sergius-nemzetség nevéből származik. Olajnak való fajta a pamsia vagy posea is. Az albicera színéről kapta a nevét /fehér, mint a viasz./. A rómaiak kétféle oliva-olajat készítettek. A félig érett bogyóból készült a "zöld" olaj /oleum viride/, ez volt az értékesebb. A teljesen érett bogyóból csinálták a "római" olajat /oleum Romanicum./. Többnyire az utóbbit gyártották, mert ugyanannyi bogyóból többet lehetett kisajtolni. Hörle feltételezi /i.m. 215.1/, hogy nagyobb olajmennyiség mérésére egy körülbelül 100 fontos súlyt használtak /cemtumpendium incertum, c.13./. Az olajkészítés technikáját Columella részletesebben is kifejti /XII, 52, 9-11./.

Magát az olajfakertet két részre osztották. Egyik felét megtrágyázták, ősszel bevetették hüvelyes veteményekkel részben takarmány, részben növényi trágya céljából. A következő évben itt gabonát vetettek. A másik rész ezalatt parlagon maradt, juhokat legeltettek rajta. Tavasszal bevetették tavaszi növényekkel, ősszel megtrágyázták, s ugyancsak ősszel hüvelyes vetemény került bele. Most az első részt hagyták parlagon. Ez lényegében két- és háromnyomásos művelési rendszer volt. Az olajszüret november közepén kezdődött /Col.XII,52,1./

rendszerint kiadták vállalkozónak /c.144./ Természetes, hogy a munkások igyekeztek a lehető leggyorsabb munkával minél többet szedni és megvárták, míg sok bogyó hullott, hogy egybe szedhessék. Ez könnyebb volt, mint fáradságos munkával lehajolva keresgélni az elgurult bogyókat. Az ilyen munkát Cato nem engedte meg. A modern szakemberek is azon a véleményen vannak, hogy a bogyót néhány órán belül fel kell szedni. Az ókorban még az a babona is uralkodott, hogy a hevertetés növeli a termés hozamot. Az olajszüretéről bővebben beszél Varro /I, 55, 1-3./. A bogyót lehetőleg kézzel kell szedni. Ha a bogyót úgy verik le, a földnek ütődve összezsugorodik és kevesebb olajat ad, mint egyébként adna. Csak azt kell leverni, amit kézzel elérni nem lehet. Erre a célra legjobb a nád, de verés közben kimélni kell az ágakat. A sajtoló helyiségben az ókorban is, ma is nagyon fontos követelmény a tisztaság / c.66./. Tilos benne a favágás és minden más munka. Az olaj ugyanis könnyen magába fogad minden illatot. Az olajütéshez használt szerszámokat és edényeket naponta le kell mosni forró vízzel.

Mielőtt az olajbogyót kisajtolták, el kellett választani a magot a hústól. A kevésbé tehető gazdasságokban erre a célra külön súlykolót használtak, a bogyót mozsárban forgatták, taszigálták vele. A jobban felszerelt birtokokon külön zuzómalom /trapetum/ végezte ezt a műveletet jóval gyorsabban és eredményesebben. Cato nem annyira a trapetum szerkezetét akarja leírni, inkább tanácsokat ad a beállítására és felszerelésére. A Stabiae-ben és Boscoreale-ben talált leletek alapján körvonalazni tudjuk a gép működését és felépítését. A részletesebb megvilágítást az neheztíti meg, hogy számos szakkifejezés

csak Catonál fordul elő, más szerző nem említi őket, így jelentésüket magából a szövegösszefüggésből kell kikövetkeztetni. A legvalószínűbb DRACHMANN értelmezése /Ancientⁿ oil mills and presses. Kopenhagen. 1932.7-49.1./, ennek megfelelően jellemzi a trapetum szerkezetét Szergejenko /Cato - fordítás, 155-56.1/ és részben Brehaut is a 20-21. fejezethez írt kommentárjában. /Lásd Szergejenko rekonstrukcióját, i.m. 156.1./ Egy félgömb alakú medence közepéből, pontosan a középpontban egy mérföldköre emlékeztető tartóoszlop /miliarium/ emelkedik ki körülbelül olyan magasan, mint a medence széle. A tartóoszlop felső részéből kisebb oszlopformájú vascsap /columella/ nyúlik ki. Egy tengely van ráerősítve, amelyen egymással szemben 2 mozgatható malomkő vagy afféle "futókerék" /Brehaut szavaival: edge runners/ található lebegő helyzetben. A tartóoszlop felé néző oldaluk síma, külső oldaluk domboru, a medence oldalfalának hajlásához igazodik. A mozgó malomkövek és a gép mozdulatlan alkatrészei közti távolságot szabályozni lehetett. Amint a tengely forgásba jött, a malomkövek körbe jártak a medencében, és^s ugyanakkor saját tengelyük körül is forogtak. A beszabályozással és felerősítéssel azt a célt követték, hogy a tengelyrendszer a malomkövekkel együtt elkerülje a kopást. A feldolgozásra szánt bogyt a medencébe szórták és időközönként különleges meregetővel mérték ki, amint a munka haladt.

A 18-22. fejezetnek igen nagy a művelődéstörténeti, régészeti és gazdaságtörténeti jelentősége. Cato leírása az alapelvek tekintetében elég világos, de a részletekben sok a vitás, bizonytalan értelmezés. Az első összehasonlítást a régészeti leletekben elvégezték már a XVIII. században Cato első kiadói. Mi HÖRLE értelmezését tartjuk a legsikerültebbnek /i.m. 153-167.1./, más rekonstrukciós változatot ad

DRACHMANN /1.m.166-68.1/ Ezeknek az értékelését meggyőzően foglalja össze Szergejenko Cato-fordításának 153-156. lapján. A legújabban megjelent ide vonatkozó szaktanulmány még nem áll rendelkezésünkre. / JÜNGST E. - THIELSCHER P: Catos Keltern und Kollergänge. Ein Beitrag zur Geschichte von Oel und Wein. Bonner Jahrbücher. CLIV. 1954.32-93.1. és CLVII. 1957. 53-126.1./.

Cato két fő témával foglalkozik:

- 1./ A sajtoló helyiség berendezése, a prések, zuzómalmok és egyéb kellékek elhelyezése.
- 2./ A prések és zuzómalmok szerkezetének leírása.

A sajtoló helyiség 66 láb széles és 52 láb hosszú. Kétoldalt egymással szemben, középen széles átjárót hagyva helyezkedik el benne 4 prés és 4 zuzómalom /trapetum/, 2-2 mindegyik oldalon. A kisajtolt lé beépített csatornában keresztül folyt egy nagy kádba, amelyet a padlózatba építettek be. Innen ugyancsak csőrendszeren keresztül vezették el a tároló hordókba. Vitás, hogy a csatornák kívül estek-e már a sajtolókat /^Vmasa torcula/ befogadó helyiségen, vagy nem. HÖRLE éppen ezért kettős rekonstrukciót ad. A prés szerkezete így fest /lásd Szergejenko rekonstrukcióját, 1.m. 155.1./: a 25 láb hosszú /1 láb kb 30 cm/ sajtoló gerenda /prelum/ egyik vége, a "nyelv" /lingula/ a hátsó tartófák /arbores/ között volt lerögzítve. A sajtoló gerenda másik vége rögzítetlen maradt. Keresztül haladt egy csiga /sucula/ felett, összekapcsolva így a két elülső tartófát /stipites/. Az elülső tartófák tetején keresztgerenda húzódott, erre csigát erősítették, amelyen kötelet húztak át. Ennek a segítségével húzták fel és engedték le a sajtoló gerenda szabadon maradt

végét. Így lehetett alátenni a kisajtolásra váró olajbogyóval megtöltött kosarat. A bogyóból a magot a trapetum már előzőleg különválasztotta. A gerenda szabad végét csigák segítségével leszorították. A gerenda alá külön kis oltár formájú emelvényt /ara/ építettek, ide tették az olajbogyóval tele kosarat. Az emelőrud végén rövid szíjkötél /capistrum/ volt. A kezelő munkás egész testsúlyával belekapaszkodva dolgozott vele. Lásd HÖRLE, i.m. 185.1. Amikor a sajtoló gerenda szabadon mozgó végét leszorították, a "nyelven" ellentétes felfelé irányuló erő lépett fel, mely azzal fenyegetett, hogy kiszakítja a hátsó tartófákat. Ezért tárgyalja Cato nagyon részletesen ezeknek a lerögzítését. A gépek működési elvét Cato ismertnek tételezi fel, nem is tér ki rá. A sajtoló és olajzuzó malom alkatrészeinek árát, megvásárlását és szállítását a 135. fejezetben olvashatjuk.

Az egy felöntéssel kisajtolott olajmennyiség neve factus /Varro, I. 24,3./ Ez 100-160 modius között ingadozik. 4 ember 2 préssel 3 factust tud teljesíteni 24 órai munkával megállás nélkül. 1 modius bogyó kisajtolva 6 font olajat ad. /Plin. NH XV, 14 és 23./.

Pratum.

Ez a rét. A széna fontos takarmány volt a jószágnak. Itália nem volt valami nagyon jó szénatermő vidék, sokszor volt szárazság. Az esőzés és a szárazság ártott a fűnek. Ezért a széna keresett volt, de nem lehetett annyit termelni és felhalmozni belőle, hogy piacra lehessen dobni. Helye a listán körülbelül megfelel az értékének.

Pontos volt a késői széna, a sarju /faenum cordon/. Columella /VII, 3, 21./ nagyszerű takarmánynak tartja a juhok számára. Itáliában rövid kaszával kaszáltak, amely hasonlít az u.n. pupos lazac nevű hal alakjára, s nagyon jól lehetett vele dolgozni zsombékban és bozótban. /Plin NH XVIII, 261-2./. Azután, hogy a szénát lekaszálták és behordták, hozzáfogtak a hulladék betakarításához. Azt a fűvet, amit nem fogott el a kasza, most külön levágták. Ennek a műveletnek a neve praeta sicilire, a hulladék neve sicilimenta. /Varro I, 49, 1-2, Columella, II, 21, 3-5./.

Campus frumentarius.

Gabonaföld. Mivel csak a hatodik helyen áll, a történészek ezzel a hellyel akarták bizonyítani azt, hogy a második pun háború után a gabonatermelés fokozatosan csökken, s Szicília, majd a császárkorban Egyiptom és Afrika lesz a birodalom élelőkamrája. Ez valóban így van. A már idézett adatokból azonban kiviláglik, hogy Cato korában a lakosság igenis, intenzíven termelt gabonát saját szükségleteire. A vidéknek még nem jutott a behozott gabonából, hiszen a külföldi szállítmányokat elsősorban Róma lakosságának és a hadseregnek tartották fenn. Ma is az a szokás, hogy a külföldről érkező segélyszállítmányokat elsősorban a városokban osztják szét. A gabonaföldnek reálisan 2-3 hellyel előrébb kellene állnia.

A vetőmagot nagyon gondosan kezelték. Szokásban volt a gabonát egyik edényből átönteni időnként a másikba, hogy megóvják a befülledéstől és egyúttal megvizsgálják, nincs-e benne zsizsik. A legrégibb és legismertebb gabonafajta Itáliában a tönköly /far/. Régiségét bizonyítja, hogy belőle szár-

mazik a liszt latin neve: farina. Emellett szól a confarreatio néven ismert esküvői szertartás is, amikor a menyasszony és vőlegény tönkölydarából készített áldozatot mutatott be. Azonos a triticeum dicocum nevű búzafajtával. Verrius írja, hogy Itália lakói 300 éven keresztül egyedül csak a tönkölyt ismerték /Plin NH XVIII, 62./. A tönkölyt aratás után kalászosról tárolták, míg a búzát rögtön kicsépelelték. Őrlés előtt megpörkölték, majd mozsárban megtörték. A legjobb búzafajta volt a robus, nehéz súlyú és igen fehér színű. Utána következett a siligo, amely könnyű súlyú, de nagyon jó kenyér készült belőle. Harmadik a "háromhónapos" buza, ezt akkor vetették, amikor valamilyen ok miatt elkéstek a szokásos időben történő vetéssel. A mai tavaszi búzának felel meg. Az aratást rendszerint kiadták vállalkozónak. A vállalkozó kötelessége volt a kétszeri kapálás, gyomlálás és a termés learatása. 1 iugerum buza 40-50 modiumot adott. Az volt a vélemény, hogy a jó földnek a vetés tízszeresét kell visszaadnia. A buza ára az i.e. II. század közepén átlag 3 sestertius volt. 1 iugerum búzát átlag 5 és fél nap alatt aratott le egy ember, tehát ennyi idő alatt 24-30 sestertiumot keresett. A termést magtárban /c.92./, vagy a földbe ásott kut formájú gödrökben őrizték. /Varro, I, 57, 1-2, Columella, I.6, 12-16/. Ezekből a leírásokból látható, hogy a magtár valóságos erődítmény, a falakat olajhabbal /amurca/ kenték be. A férgekkel vívott harc aligha volt sikeres, erre mutatnak Plinius receptjei, ahol a józan tanácsok babonával keverednek. /Plin NH XVIII. 301-308./. A magtárnak külön istensége is volt: Deus Conditor.

A római malom részletes leírását lásd SZERGEJENKO: Pompeji Bp. 1960. 123-126.1. A gabona két kő között őrlődik, amelyek közül az első, mégpedig a felső kő forog, az alsó mozdulatlan. A malomkövek kupalakuak, s a csucsuk érintkeznek egymással, formájuk tehát övvel összekapcsolt szoknyához hasonlít. A meta-nak nevezett alsó malomkő szilárd, kerek, csészealj szerűen felhajló peremű alapon nyugodott. E peremre hullott a megőrölt liszt. A meta alul hengerként kezdődött, majd kupban folytatódott. A felső, homorúra faragott malomkő övvel összehuzott derékfűzőre emlékeztet. A gabonaszemek a korong nyílásán keresztül lassan leperegtek a szűk térközbe, ahol lisztté őrlődtek. A nagyobb malmokat szamarak hajtották /mola asinaria, trusatilis/. A sajtoló helyiségben talán sőt őrltek az olajbogyó besózáshoz, nem is annyira lisztet. A malom felső részét a befogott állat fakerettel hozta mozgásba /molile/. Leírását lásd SZERGEJENKO: Pompeji. 125-126.1. A kézimalmokon ez a meghajtásra szolgáló fafogantyú neve. HÖRLE /i.m. 211, 256.1./ szerint a molile lisztgyűjtő láda. Ilyenre azonban a malomhoz nem volt szükség, s a régészeti leletekben sem került elő. A rómaiaknál a sütőde és a malom ugyanabban a helyiségben volt. A munkaviszonyok nagyon nyomoruságosak voltak, v.ö. Apuleius: Aranyszámár, XI.HÖRLE mutat rá arra /i.m. 211.1./, hogy a malom alatt külön kerek réztál állt, ebbe szórták bele a megőrölt lisztet /orbis aheneus/.

A szérűn a gabonát vagy úgy csépelelték ki, hogy állatokat hajtottak rá /nyomtatás/, vagy külön cséplődeszkával, melynek a neve tribula, illetve Catonál trebla. A deszkába alulról köveket vertek, ráállt a cséplőmunkás, vagy nagy

sulyt tettek a deszkalapra. Az eléje fogott állat ide-oda huzgálta a szérűn. Lásd Varro. I, 52. A hüvelyeseknél a kicsévelt hüvely neve acus.

Érdekes, hogy sem Cato, sem Vergilius a Georgicában nem számítja a zabot kulturnövénynek, hanem mint gyömnövényt ismerik. Plinius /N.H. XVIII. 149./ a gabona legnagyobb el-lenségének nevezi.

Komoly szakértelmet kívánó művelet volt a szántás. "Mit jelent a földet jól megművelni? Jól szántani. És másodszor? Szántani. Hát harmadszor? Trágyázni". /c.61./. Szabályként emlegették: Arator, nisi incurvus erit, praevaricator /A szántást végző személy, ha nem hajol neki, görbén szánt./. Columella szerint /II, 4, 1-2/ szántás közben olyan sűrűn kell huzni a barázdákat, hogy a föld szinte porrá váljon. Ha a göröngyöket még külön szét kellett zuzni, a szántás hanyag munkának számított. Mélyszántásnál az átlagosan elért mélység 22 centiméter volt. A szántásnál huzott barázdák hosszát az "ökörlélektan" alapján állapították meg, hogy az állat minden fordulónál rövid pihenőt tudjon tartani és éppen ezért sietve menjen végig a barázdán. Columella előírja /II, 2, 27/, hogy a barázda ne legyen 120 lábnál hosszabb. Összefüggő barázdákat kell huzni. /Lásd még Plinius, N.H. XVIII, 177./. A barázda /sulcus/ olyan csikot jelent, amelyet kétszer jártak végig. Először egyenesen tartott ekével mentek végig, majd amikor ennek az első fordulónak /actus/ végére értek, megfordultak /versura/. Most már az ekét ferdén tartották, szétvágták vele a kifordított földréteget és előkészítették a következő barázdát. /Columella, II.2, 25./. A két forduló teljes végigjárása után kapott az

ökör rövid pihenőt. Lásd GOW cikket /Journ.of. Hell. St. XXXIV, 1914.249.1./ és SZERGEJENKO: Pahota v drevnyeј Itali. Szovjetszkaja Arheologija. 1941. 7. Háromszor szántottak. Cato gondosan felsorolja, milyen talajba mit kell vetni. Terra pulla- puha, porhanyó föld, amely megművelésre is, bevetésre is a legalkalmasabb. Campania talaja éppen ilyen. /Col. II, 2, 19, Plin.NH XVII, 25, 36./. Ez a szakkifejezés a mai Olaszországban is használatos ugyanezzel a jelentéssel. A terra cariosa szakkifejezést Columella magyarázza /II,4,5./. Olyan földről van szó, amely egy rövid esőtől éppen csak átnedvesedett, de a nedvesség a felszínen maradt, nem hatolt lejjebb, az alsó réteg továbbra is száraz. Ez hosszú szárazság után fordult elő.

Megállapítható Cato közléseiből, hogy ebben a korban a háromnyomásos művelési rendszer uralkodott. Hasonló művelést láttunk már az olajfakertben, ahol szintén vetettek gabonát és hüvelyeseket. Részben ugyanez a helyzet a gyümölcsösben is. Mivel az olajfa kétévenként hoz termést, a birtokos úgy rendezte be az ültetvényt, hogy minden évben legyen termés hol az egyik, hol a másik félen, de a kert pihenő feléből is kapni akart valamit. A gabonaföldön még következetesebben járt el. Egy-egy földdarabon a következő volt a körforgás: ugar, gabonafélék, hüvelyesek. A szántás lehetséges időszaka aratás után vagy vetés előtt volt. Cato azonban a vallási szertartások előtt ismerteti a vetés alá való tavaszi szántást /c.131/. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a föld előtte ugaron volt.

Silva caedua.

Ebben a kifejezésben a legtöbb filológus tűzifaerdőt lát.

A Világirodalmi Antológia első kötetében /Bpest, 1952./ a "kitermelhető erdő" kifejezést olvashatjuk. Mások olyan erdőre gondolnak, amely faanyagot, szerszámfát ad. A helyes értelmezést BREHAUT állapította meg Cato - fordításához fűzött jegyzeteiben. Az ő nyomán SZERGEJENKO dolgozta ki hozzá a részletes bizonyítékokat saját Cato - fordításában /127-128.1./. Érvelésük rendkívül tanulságos, mivel a silva caedua kifejezést sem Cato, sem a későbbi mezőgazdasági írók nem magyarázzák, csupán megemlítik. Cato viszont határozottan megkülönbözteti a listán a makk- vagy tölgyerdőtől, amely a tűzifát és épületfát adta.

A caedo 3 ige jelentése igekötő nélkül: vágni. Nemcsak favágást jelenthet, hanem általában minden vágási műveletet anélkül, hogy a vágás irányára vagy helyére rámutatna. Növényeknél a vágás történhet az alsó vagy felső részen. A caeda 3 jelentheti megfelelő szövegösszefüggésben akár a növény nyesését, akár kivágását. Könnyű felismerni, hogy a caeduus 3 melléknév a caedo 3 ige származéka. Plinius Maior mondja a fákról /NH XVII, 59./:

"és a legtöbbjüket maga a természet ismertette meg, mégpedig elsősorban a magjukat elvetni, s azzal tanított meg, hogy amikor leesik a fáról, a föld magába fogadja és megfog. Egyesek csakis így teremnek, mint a gesztenye, a dió, kivéve, ha ezek caedua-k /caeduis dumtaxat exceptis/" vagyis, ha ezek vághatók, nyeshetők.

A szaporítás nem lehetséges, ha az egész fát kivágják. Világos Plinius közléséből, hogy ugyanaz a fa lehet caedua is, meg nem is. Akkor caedua, ha oltógallyat vágnak

róla. Varro is említi a silva caedua -t /I, 37, 1./:

Quaedam facienda in agris potius crescente luna quam senescente, quaedam contra quae metas, ut frumenta et caeduas silvas.

"Bizonyos munkákat a földeken inkább olyankor kell végezni, amikor a hold nő, mintsem olyankor, amikor fogy, másokat éppen ellenkezőleg, ezeket úgy vágd le, mint a gabonát és a silva caeduat".

"Én" - mondotta Agrasius - "nemcsak a juhok nyírásánál tartom be az apámtól örökölt szabályt, hanem akkor is, amikor a hajamat nyírom, nehogy megkopaszodjam, ha holdfogytakor vágom le".

Vegyük ki ezt: Quae metas, ut frumenta et caeduas silvas.

Meto 3, messui /messem feci/, messum= aratni, gabonát levágni. Ezt az igét a latin nyelv másra, pl. favágásra nem használja, arra a caedo 3 használatos.

Az ókori Itáliában aratásnál a sarlóval csak magát a kalászt vágta le a szárról, eltérően a mai technikától, ahol a kasza a kalással együtt a szarát is levágja egészen a föld felszínéig. A rómaiak a visszamaradt gabonaszarát alászántották növényi trágyának. Varro az aratás folyamatához hasonló műveletet említ, amikor a silva caedua vágásáról, aratásáról beszél. A silva caedua-t nem úgy vágta ki, hanem rendszeresen nyesték - szószerint aratták - vagyis a fa lombját kurtították meg. Összefoglalva: a silva caedua alacsony

növésű erdő, kiserdő vagy aljerdő bokor formájú fákkal. Külseje cserjés, csalitos volt inkább, mint igazi erdő. Mivel alacsony növésű volt - s éppen ezért volt alacsony - lombot vágtak róla a jószágoknak takarmányul. Ezzel a céllal telepítették. A silva caedua és a silva glandaria /tölgy-makk-erdő/ különbségét olyan lényegesnek tartották, hogy a silva glandaria-nak külön neve volt, bár a tölgyfa lombját is felhasználták alomnak és takarmánynak. Ezért a silva caedua helyes magyar fordítása: "lombadó erdő, lombvágó erdő". Hibás HOOPER fordítása: a wood lot- "rész- erdő". Pontatlanság HOOPER fordításában a tölgyes visszaadása is: a mast grove - "hizlaló berek." A meto 3 igének nincs a caeduus 3-hoz hasonló melléknévi származéka. A lombadó erdő nem volt piaci termelési ág, a lombot természetesen nem adták és nem adhatták el. Reálisan áll a hetedik helyen a listán.

Arbustum.

Olyan szőlőskert, ahol a szőlőt fák törzsére futtatták fel. Tulajdonképpen ritkás erdő. Nálunk ilyen nincs, a lugas hasonlít némileg hozzá. Ma nem tartják a legjobbnak a szakkörökben a szőlő felvezetését a fára ahhoz képest, ha ^a ^ókerán van. Az ókorban viszont egyesek ezt tartották jobbnak. Az ilyen felfuttatást a szőlő "házasításának" nevezték. Legtöbbször platán - és szilfára futtatták. Plinius Maior szerint a híres caecubumi bor, amelyet Horatius annyira magasztalt, szintén arbustumon termett. Annyira jövedelmező volt, hogy az 1-2. helyen kellene állnia, nem pedig a nyolcadikon.

Columella szerint ide 10 láb, kb. 3 méter magas facsemetéket kell kiültetni /De arboribus, 16,4./. Az arbustumot

be is vetették, juhokat legeltettek benne, természetesen már csak akkor, amikor a szőlő elég magasra felkuszott, s így az állatok nem ártottak sem a fának, sem a szőlőnek.

Glandaria silva.

Makkerdő, tölgyes. Disznókat makkoltattak benne. Tüzelő- és épületfa- anyagul szolgált, ezért nem beszél Cato külön tűzifaerdőről. A fát vagy eladták, vagy felhasználták különböző célokra: szerszámfának, mészégetésre, szénégetésre, tüzelőnek. Ebben a korban a szobákat általában hordozható szénszerpenyővel fűtötték.

A skálán - ha jövedelmi skálának tekintjük - az 1-es, 5-ös, 7-es, 9-es illik oda a maga helyére, tehát a kilencből mindössze négy. Cato abban a sorrendben említi őket, amint éppen eszébe jutnak, mint egy 100 iugerumos birtok különböző részeit, ahol kisebb vagy nagyobb kiterjedésben minden művelési ág megvan. Lehet, hogy a sorrend kialakításánál Catot hasonlósági asszociációk is vezették. EGYMÁS MELLÉ KERÜLT 2-2 olyan művelési ág, amelyek bizonyos közös vonásokat mutatnak fel. A füzesnek és a konyhakertnek egyaránt sok nedvességre, vízre van szüksége. A rét is, gabonaföld is teljesen nyílt és sík terület. /Szergejenko: Cato- fordítás, 126-127.1./ Ha itt valódi jövedelmi skáláról volna szó, akkor az olajfaültetvénynek és a kétfajta szőlőnek kellene legelől állnia, s rögtön utánuk jönne a gabonaföld. Columella, aki maga is gyakorlati gazda volt, rögtön megértette Cato felfogását. Ezt írja Columella /I, 2,3/: "Ha a sors

teljesíti kívánságunkat, egészséges éghajlat alatt lesz a földünk. A sík terület rétre, szántóra, fűzesre és nádasra oszlik, legyen közel az épületekhez."

A listát csak akkor lehet némileg jövedelmi skálának tekinteni, ha Róma közelében elterülő birtokra vonatkoztatjuk /1. fentebb: Hortus inriguus/. Kétségtelen, hogy Cato elsősorban Közép- Itália lakosságának szánta utasításait, de igen sok megjegyzése jóval túl mutat ezen a szűk földrajzi határon. Annak, hogy a listát Rómától távol eső vidékekre, sőt egész Itáliára vonatkozólag is jövedelmi skálának tekintsük, az elmondottak alapján nincs semmi alapja.

Háztartás.

Az 54. fejezettel kezdődik és egészen a könyv végéig tart. Többségében recepteket tartalmaz, különböző ételek és orvosságok elkészítési módjáról van benne szó. Cato szerint természetes része a kényelmes életnek a jó étkezés. Ez a betetőzése annak a felfogásnak, hogy a birtokosnak legyen meg mindene, ami kell. Varro már nem tudta megérteni, hogyan lehet a szakácskönyvnek köze a földműveléshez, hogyan illik bele egy szigorúan tudományos munkába, amelynek célja az az van kitűzve, hogy kifejezetten a föld megművelését tárgyalja. "Mondom, Sasernáéknál ugyanugy sok más csodálatos dolgot is találasz, ami mind idegen a földműveléstől és ezért el kell vetni. Pedig .....mintha a többi írónál nem lehetne ilyeneket találni! Vajjon a nagy Cato könyvében, melyet a földművelésről írt, nincs-e sok hasonló dolog megírva, mint olyasmi .....hogyan kell álmozati kalácsot sütni" /Varro.I, 2,28./.

A süteményreceptek közül érdekes a placenta /lepény, c. 76./, melyet több tésztarétegből állítottak össze. Neve a görög πλακοεις -sík, suma, lapos - szó latin változata. A legalsó réteg a balteus, alakja után a széles római katonai övről kapta nevét. Ezt a réteget úgy helyezték rá a deszkára, hogy a két alsó vége lelógott, mint valami öv. Ezután egymásután felrakták a tésztarétegeket, megkenték őket túróval, mézzel, legfelül még néhány réteget raktak, de ezeket már nem kenték be. Végül az alsó réteg két végét felemelve "begombolták" az övet, így ez az egész süteményt kéreg formájában vette körül. Az egésznek a súlya 26 és fél font, vagyis 9 és fél kiló. Igen nagy jóakarattal lehet csak lepénynek nevezni.

A scriblita szó valószínűleg a scribo 3 és a lino 3 összetétele. Arra kell itt gondolni, hogy a tortára vajjal vagy túróval valamilyen írásos vagy díszítő motívumokat kentek rá.

Az erneum neve az irnea vagy hirnea szóból való, szűk nyakú agyagedény ez, könnyen letörhették a nyakát, ha ki akarták venni belőle a tésztát. Plautus többször említi, mint boros edényt. Az erneum úgy készült, mint a mai főtt vagy forrázott pudding.

A receptek elkészítéséhez szükséges kellékek általában: buzaliszt vagy tönkölydara, juhturó, juhtej, tojás, méz, sajt, vaj fűszerek.

Munkanaptár.

A rómaiak, akárcsak a többi ókori földművelő népek, időszámításukat és munkanaptárukat a növényzet tavaszi-nyári kivirulásához és őszi-téli elhalásához szabták. Ez a magyarázata

annak, hogy náluk az év eredetileg 10 hónapból állt és az első hónap tavasszal március volt. A tél a mezőgazdasági munkák szempontjából bizonyos mértékig holt szezonnak számított. Érégi időszámítás Cato művében közvetlenül már nem tükröződik, nála az év 12 hónapos. A 150. fejezetben azonban élénk tűnik a Julius Caesar naptárreformja előtti évnek egyik érdekes tulajdonsága. I.e. 46 előtt, amikor Caesar megbízásából a reformot keresztülvígte Sásigenés alexandriai csillagász, a római év 355 napból állt és 4 éves ciklust alkotott, Két évenként betoldottak egy póthónapot /mensis intercalaris/, amelyben 22-23 nap volt, így jött ki átlagban a Nap pályájához viszonyított 366 és fél napos naptári év. A póthónapot február 23. után iktatták be. Lásd ezzel kapcsolatban részletesebben HAHN Istvánnak az időszámítás történetével foglalkozó nemrég megjelent könyvét.

Cato munkanaptára a 23-53. fejezetben található. Nem ad minden részletre kiterjedő időbeosztást, munkarendje sem következetes és nem ölel fel minden részletet. Vannak benne előreugrások és kitérések. Meglepő számunkra az évszakok sorrendje őszi, tél, tavasz, a nyár pedig kimarad. Az őszi munkát azzal kezdték, hogy az esőzés beálltával elvetették a takarmánynövényeket, megszüreteltek, majd elvetették a gabonaféléket. November közepén megkezdték az olajszüretet. A tél a trágyakihozás és a különféle házimunkák /fáklyák és szőlőkarók készítése, tűzifa elraktározása, szövés - fonás, javítás, karbantartás/ ideje. A tavasz kezdetét a Favonius nevű szél megindulásától számították február elején. Először a szántás következett, majd a facsemeték ültetése, szaporítása, faiskolák létesítése, a szőlő oltása, metszése, végül

májusban a széna kaszálása, s utána az aratás, amelyről külön nem hallunk egy szót sem. Több mint két hónap kitöltetlenül marad Cato naptárában egészen a szüreti előkészületekig. A régi időkben az egyes munkák rögzítéséhez nem volt szükség pontos naptári dátumokra, a Nap és a csillagok állásához igazodtak. Ennek az ősi szemléletnek a híve Cato és Columella különösen pedig Varro. A fő időpontok: a téli és nyári napforduló /december 21. és június 21/, a tavaszi és őszi napéjgyenlőség /március 21. és szeptember 23/, a Fiastyuk és Kutya csillagkép helyzete, felkelése és lenyugvása.

Catonál egyáltalán nem szerepel a nyár szó /aestas/, pedig a szőlőmunkák jelentős része éppen erre az évszakra esik. Ennek nem azért kellett így történnie, mintha Cato az ősi 10 hónapos vegetációs évet követné, hiszen, mint megjegyeztük, számára ez a fejlődési fok a múlté. Itália régebben gabonatermelő vidék volt, s a parasztok figyelme a növényzet általános fejlődéséről még szűkebb térre, a gabonafélék növekedésének egyes szakaszaira korlátozódott. Így alakult ki a Catot megelőző idők u.n. téli mezőgazdasági naptára. A telet természetesen nem tekintették holt szezonnak, mert a máskor egyébként el nem végezhető otthoni munkák teljesen kitöltötték, és a tavaszra való előkészületek szerves részét alkották ezek a munkálatok. Amikor a nyár elején megtörtént az aratás és cséplés, a gabonával nem volt munka többé őszig. A gabonatermelés prizmáján keresztül nézve a nyárról, a nyár derekáról nem volt mit mondani.

Varro egy évszázaddal Cato után már nem használja ezt a sajátos munkanaptárt. A rohamosan fejlődő olajfa - és szőlőtermesztés, a régi háromnyomásos művelési rendszer

módosulása új, pontosabb, egész évre kiterjedő időmeghatározásokat kívánt. Varro is a Favonius nevű szél megjelenésével kezdi az évet kora tavasszal, de az esztendőt pontosan körülhatárolt szakaszra osztja a Nap és a csillagok mozgása alapján, s ezek a szakaszok a további részletezés kiindulópontjai. Az egyes szakaszok határkövei Varrónál a következők:

- 1./ A Favonius megindulása februárban.
- 2./ A tavaszi napéjegyenlőség márciusban.
- 3./ A Fiastyuk felkelése májusban.
- 4./ A nyári napforduló júniusban.
- 5./ A Kutya csillagkép felkelése júliusban.
- 6./ Az őszi napéjegyenlőség szeptemberben.
- 7./ A Fiastyuk lenyugvása októberben.
- 8./ A téli napforduló decemberben.

Vallás és babona Catonál.

Ez a két fogalom az egész ókorban, így Catonál is, egybeesik. Az a vallás, amely Cato művében élénk tárul, nem azonosítható egyetlen itáliai falusi közösség eredeti hitvilágával sem. Az ő számára rég elmúlt már az a kor, amikor naiv módon mindenben külön istenséget ~~szenteltek~~^{szenteltek}, legyen az élettelen tárgy, élőlény, naponta ismétlődő élettani vagy munkafolyamat. A római vallásból egyébként is hiányzott a hívő lelki elmélyülése, ami a későbbi korok vallásaira annyira jellemző. A hangsúlyt az előírt szertartások aprólékos elvégzésére helyezték. Az ima sem jelentett egyszerűen istentiszteleti szertartást, amelyet a hívő áhitata jellemez. Fogadalomtétel volt, üzletkötés az istennel, akitől elvárták, hogy megfelelő viszonzatszolgálat ellenében köteles a kérést

teljesíteni. Az ilyen ima szövegét bőbeszédűen, körmönfontan, jogászi alapossággal fogalmazták meg, felkészülve minden apró eshetőségre. Ezeket a dolgokat a felvilágosult gondolkodók, írók és politikusok maguk is megmosolyogták. Jó példa erre a Juppiter és Numa Pompilius király alkudozásáról ránk maradt anekdota. Cato igyekszik konzervatívnak mutatkozni kora vallási ujitásaival szemben. Ha nem is mindig meggyőződésből, de támogatja a hivatalos államvallást ősi isteneivel együtt, amelyet százados hagyományok alakítottak ki. Nála a vallás tipikusan kétarcú valami, a régi nézetek küzdelmet vívnak az új hasznossági filozófiával. Az utilitas elvétől vezérelve igyekszik lefaragni a birtokon az ünnepek számát. Rómában a hivatalos, munkaszünettel járó ünnepek száma a köztársaság végén 120-150 között ingadozott, ezek nagyobb része itt nem volt kötelező /Plin NH XVIII, 40./. A rabszolgák számára csak két hivatalos ünnep volt, az egyik a Saturnalia /december 17-31/, a másik a Compitalia /január 3-5./. Ez évenként 16 munkaszüneti napot jelent. Ilyenkor a rabszolgák jóval több, mint dupla bor- adagot kapnak. A felügyelő végezte a lar-ok, a házi istenek kultuszával kapcsolatos szertartásokat.

A Saturnalia a vetés ősi itáliai istenének, Saturnusnak az ünnepe volt. Általános mulatozás járta, a társadalmi viszonyok a visszájára fordultak, a rabszolgák gazdájuk asztalához ülhettek. A larok /lares/ eleinte a mezőknek és a keresztutaknál összefutó földdaraboknak istenei voltak /lares compitales/. Itt annyi istent tiszteltek, ahány földdarab találkozott a keresztutnál /compita/. Ünnepeük a Compitalia, amikor a rabszolgák a Saturnaliákhoz hasonló kedvez-

ményekben részesültek /január 3-5./. Később a larok beke-
rültek a házi istenek közé, s elsősorban a birtokon dolgozó
rabszolgák tisztelték őket. Szobraikat a konyha falába épí-
tett fülkékben őrizték, ez afféle házi kápolna volt. Lásd
C. BAILEY megjegyzéseit: Cambridge Ancient History VIII..
432.1. Cato több áldozati formulát ad, ezek nyelve archai-
kus, emelkedett, a régi latin sajátosságait mutatja. Az i-
mákra jellemző a prazaritmus és az álliteráció kedvelése:
tu fruges, frumenta, vineta virgultaque gaudire beneque eve-
nire siris; pastores pecuaque salva servassis. /Engedd női
és jól kifejlődni a gyümölcsöt, gabonát, szőlőt, cserjéket,
őrizd meg egészségben a pásztorokat és a jószágot. c.141,
2-3./. Vannak köztük olyan szövegek, amelyeket már Cato ko-
rában is alig értettek. Az istenek megőrizték régebbi, pri-
mitivebb vonásaikat. Így például Mars nemcsak a háború, ha-
nem a földművelés istene is, még Silvanus vonásait is magán
viseli. Ő a tavasszal életre kelő természet megszemélyesítő-
je. A főisten Catonál is Juppiter, elsősorban a fény és a
villámlás istene. Cato említi még Janust, minden kezdet is-
tenét, akit az imákban is először szólítottak meg, utána kö-
vetkezik Juno, Tellus, Ceres, Vesta. Ceresnek porca praeci-
danea-t áldoztak /előzetes hasas disznó-áldozat/. Az áldoza-
ti kalács é római kultuszban nagyon egyszerű. Két fajtája van,
a strues és a fertum. A fertumot nem tudjuk pontosan meghatá-
rozni, a strues a kéz összeszorított ujjaira emlékeztet. Janu-
árban a vetés teljes befejezése után ünnepeltek egy külön ve-
tés- ünnepet, amikor Tellusnak hasas kocát, Ceresnek, a növe-
kedés és fejlődés istennőjének pedig tönkölyt áldoztak. A ha-
sas koca a termékenység, a szaporodás jelképe. Ugyanennek a
két istennőnek a tiszteletére ülték meg a Fordiciidia ünnepét:

Az aratás megkezdése előtt is porca praecidanea-t áldoztak. A tavaszi munkák megindulása előtt áldozatot mutattak be az ökrökért. A 131. fejezetben olvasható szertartás még abból a régebbi időből való, amikor a gabonatermelés állt az első helyen, s ez volt a fő gazdasági ág. Juppiternek megvan a régi Dapalis mellékneve /áldozatot elfogadó./. Neki fél amphora bort és sült marhahúst adtak /c.132./. A porca praecidanea, amely Juppiternek, Janusnak és Junónak szólt, tömjénfüstöléssel kezdődött /c. 134./. Ha valamelyik isten vagy istennő oltalma alatt álló szent liget megneszésére készültek, a liget védőistensége malacot kapott /c.139./. Cicero több szent ligetről tesz említést Itáliában /De legibus, 2./. Plinius meglepetéssel említi, hogy Cato, aki a ficamra varázsigét mond, ugyanakkor természetesnek veszi a szent liget fáinak nyesését vagy kivágását. /NH. XVII, 267./. Májusban történt meg a mező körüljárása tisztítóáldozattal suovetaurilia formájában /sus-sertés, ovis - juh, taurus- bika/, amikor a kalászbba borult gabonát egyformán fenyegették a növényi betegségek és a rossz időjárás. Malacot, barányt és fiatal bikát áldoztak. Az állatokat úgy vezették, a szopós állatokat karon hordozták. A körmenet mágikus körbe zárta az érintett területet, oda nem hatolhattak be a rossz szellemek. A szertartást az imaformulával együtt a 141.fejezet tartalmazza. Abban a Maniusban, aki az utasítás szerint a szertartást elvégezni hivatott, többen konkrét személyt véltek, rabszolgát vagy felügyelőt. Valószínűbb azonban az, hogy csak típusnévről van szó az áldozati formulához példa gyanánt, reális személy nincs mögötte. Ha az áldozati állatok belső részei nem voltak egészségesek, az egész áldozat érvénytelennek számított és meg kellett ismételni. Az istennevek elhall-

gatása abból a naiv hitből eredt, hogy így az istenek nem fognak felfigyelni arra, hogy a hibásnak bizonyult állatok kicserélésével megrövidítették őket és másodszor csak szópórs állatokat áldoztak nekik. Ugyanezért nem nevezték néven másodszor az állatokat sem. Az egyes istenekkel, szertartásokkal és ünnepekkel kapcsolatban lásd a PWRE megfelelő cikkeit, valamint a következő munkákat: WISSOWA: Die Religion und Kultus der Römer. 1912. továbbá W FOWLER két könyvét: Religions Experience of the Roman People. London 1911. és Roman Festivals of the Republic. London. 1899. Tellus és Ceres szerepköre bizonyos fókig felcserélődött. A 134. fejezetben leírt porca praecidanea-t eredetileg Tellus kapta, s a halotti engesztelő áldozat szerepét teljesítették vele abban az esetben, ha a halottnak elmulasztották idejében megadni a végtisztességet. Ceres mindig is inkább az érésnek és az érfélben levő magnak az istennője volt, mintsem a föld méhében pihenő vetőmagé. Amikor fokozatosan Ceres foglalta el Tellus helyét, az áldozatot az aratással kezdték összekapcsolni. Cato még belevette könyvébe az áldozat régi formáját, noha nem sok köze volt már a halotti kultuszhoz. Lásd W FOWLER: Roman Religions Experience. London. 1911.121. 1. Erre a fejlődésre utal Gellius magyarázata /Noct.Att.IV, 6, 5-10/. "Praecidanea-nek nevezik azokat az áldozati baromokat, melyeket az ünnepélyes áldozatot megelőző napon váganak le. Praecidanea-nak pedig az olyan kocát nevezték, melyet engesztelő áldozatul az új termés betakarítása előtt szoktak Ceresnek bemutatni abban az esetben, ha családi gyász miatt az áldozatot még be nem mutatták, vagy ha másképpen hajtották végre, mint kellett volna." Gellius nyilatkozata csak megerősíti azt a véleményt, hogy ez az áldozat eredetileg Tellusnak, a Földanyának szólt. Ugyancsak Gellius említi

ugyanott a succidanea nevű áldozatot, amelyet pótlólag mutatnak be, ha nem mutatkoztak kedvező előjelek. A praecidanea-nak megfelelő ünnep neve feriale^e praecidaneae.

A megszállítási tilalmak, ugylátszik, más imaformulákban is előfordultak. Varro szerint a földrengés istenét nem szabad semmiféle néven nevezni, mert nem tudjuk pontosan, melyik isten az okozója, s így ki vagyunk téve esetleges félreértésnek. /Gellius, Noct. Att. II. 28, 2-3/. Cato konzervatív^{vi}izmusból kitartott a babonák mellett, de ha saját haszna és érdeke megkövetelte, időnként félretette őket. Történeti művének, az "Origines"-nek negyedik könyvében ezt írta: "Nem foglalkozhatom hosszasan azzal, ami a főpapoknál jegyzékbe van foglalva, hogy hányszor drágul meg a gabona, hányszor áll be a nap és hold miatt sötétség." /Gellius, Noct. Att. II, 28, 4-7./.

Cato óva inti a felügyelőt a jósoktól /c.5,4/. "Béljóstól, madárjóstól, jóvendőmondótól, csillagjóstól tanácsot ne kérjen". Nem a hivatalos állami haruspexekről és augurokról van szó, hanem a mindenféle kóborló magánjóvendőmondókról, akik ezzel a könnyű foglalkozással akarták biztosítani megélhetésüket. Hasonlít a helyzetük a mai kártyából jósoló cigányasszonyokéra. Elbolondították az embereket, felelőtlen tanácsaikkal beleavatkoztak a gazdálkodásba is. Varro /I, 40, 5/ utal arra, hogy megtiltották a vad fák beoltását, azzal az ürüggyel, hogy ahány oltógally van benne, annyi villámcsapás éri a fát. Lásd a következő irodalmat: G.WISSOWA: Religion und Kultus der Römer. 1912.64.1. F CUMONT: Les religions orientales dans le paganisme romain. 4. kiadás. Paris.

1929. 97.1. MAROTI EGON: A jósokra vonatkozó tilalom Catonál. Ant.Tan. 1956 /3/. 83-91.1. THEELE: Harioli PWRE. Suppl. Bd. III, 886, Columella is beszél a lékiismeretlen chaldeusokról /XI, 1, 31./. V.ö. még Hor. Carm. I.11, Plin. NH XV, 57, XVII, 124. A keleti jóvendőmondók különösen amásodik pun háború /218-201/ után özönlöttek nagy számban Rómába.

A ficam elleni ráolvasásban néhány olyan varázsigét találunk, amelyek a legrégibb latin nyelv emlékei. Értelmezésük nagyon nehéz /o. 160./. Teljes egészében idézzük ezt a részt.

"Ha valami kificamodott, meggyógyul a következő ráolvasástól. Végy egy 4-5 láb hosszú zöld nádszálat, középen törd ketté és két ember tartsa oda őket a csipőhöz. Kezd el az éneklést: metas vaeta daries dardares astatōries disaunapiter, egészen addig, míg csak össze nem érnek. Csóválj fellettük vasdarabot. Mihelyt a nádszálak összeértek, elérték egymást, fogd a kezébe, jobbról- balról vágj le belőlük, kötd a ficamhoz vagy töréshez, meggyógyul tőle. Ezt azonban mindennap énekeld el a betegnek, vagy egy másikat, így: huat haut haut istasis tarsis ardannabon damnaustra."

A babona szerint a vasat azért csóválják, mert a rossz szellemek félnek tőle. A szertartás a primitív gondolkodás maradványa. A babona a reális gyógymóddal keveredik. Helyes az a tétel, amelyet a német nyelvészek így fogalmaztak meg: Das primitive Denken ist konkret. / a primitív gondolkodás konkrét. /^{utánozzák} A mágia lényege az, hogy a cselekményt, pl. amikor esőt kér a varázsló, utánozza az eső hangját. Itt

is, ahogyan a nádszálak érintkeznek, úgy kell összeforrnio-
az eltört csontoknak. Ugyanakkor ezt a ma is helyes gyógy-
mód kísérte- erre utalnak Cato szavai - a két nádszál oda-
kötésével sinbe rakták a törött részeket. A gyógyulás - akár-
csak ma - a helyes összeillesztéstől függött. A varázsigé ré-
gi latin nyelven van írva, lehet, hogy egyes szavak a latin
valamelyik itáliai rokonnyelvéből származnak. Cato korában
már aligha értettek belőle valamit - olyan hangulatu és ér-
telmű lehetett, mint ma nálunk a hókusz-pókusz. CURCIO olasz
kutató foglalkozott az egyik mondat megfejtésével.

"Huat, hauat, huat, ista pista sista, damnabo damnaustra."

A huat hangutánzó jellege könnyen felismerhető. Azonosnak
tartja Curcio az aveo 2- vágyik, kíván, óhajt igével, ez
személytelen használatban szerepel itt: aveat volna a klasz-
szikus latinban. Minthogy az u és v között a latin írás nem
tett különbséget, ejtésük is közel áll egymáshoz fonetikai-
lag a hangképzés tekintetében. A v-t esetleg ejtéskönnnyítő,
hangréstöltő hangnak is felfoghatjuk.

"Ista pista sista" = istam pestem sistat.

Az - m accusativusrag gyenge ejtésű a régi latinban; sokszor
ki sem írják. Ustra= vestra. A későbbi szókezdő vé helyén is
u-t találunk. Sistat ugyanolyan személytelen szerkezet, mint
az aveat. A személyragok elhagyása nemcsak a régi latin nyelv-
ben fordul elő, megtalálható itt-ott az itáliai nyelvekben
is pl. az oszkban. Klasszikus latinra áttéve így fest a mon-
dat:

Aveat, istam pestem sistat, damnabo damna vestra.

"Kérlek, kérlek, kérlek, állítsd meg ezt a bajt, bántom a bán-
talmaidat".

Véleményünk szerint a huat egyszerű hangutánzó szó csupán, reális jelentést keresni benne nincs értelme, csak úgy, mint a daries dardares..... kezdetű részben sem. A huat szóra vonatkozólag Curcio értelmezése nem meggyőző és nem is bizonyítható. A varázsszavak célja általában a megfelelő hangulat felidézése, a szavak akusztikája, ritmikus és zenei összhatása a döntő, ritka eset az, ha határozott jelentést találunk bennük. A dissunapiter olvasását a klasszikus latinra áttéve így javasolom:

"Bis sava, Pater" - "kétszeresen gyógyítsd meg, atyám". A pater itt Jupitert jelenti. Ennek a szónak van piter alakja is, pl. a Diespiter, a Marspiter istennevekben. A d > b hangfejlődés közismert a latin nyelv történetében, pl. duellum > bellum.

Cato több olyan orvosi receptet közöl, amelyek a babona nyomait viselik magukon. Ilyen a 70. fejezet, amelyen végigvonul a jellegzetesen mágikus hármas szám használata. "Az ökrök orvossága ez: ha betegségtől félsz, a még egészséges ökröknek adj 3 csipet sót, 3 babérlevelet, 3 szál póréhagymát, 3 gerezd ulpicumot, 3 gerezd fokhagymát, 3 szem tömjént, 3 szál szabinfüvet, 3 rutalevelet, 3 fehérszőlő-indát, 3 szem fehérbagot, 3 szem eleven szenet, 3 sextarius bort". Ez az orvosság tipikus kuruzsló-kötyvasztmány. A földdel való érintkezést károsnak tartották az orvosság hatóerejére, ezért a beadást végző személy valamilyen emelvényre lépett fel, s itt helyezkedett el a beteg állat is.

Általánosan elterjedt hiedelem volt az ókorban, hogy a hold fényváltozásai és némelyik szél rossz hatással vannak mind az élőlényekre, mind a növényekre. Az anster /sírokkó,

déli szél/ nedves, forró szél volt. Plinius /NH.XVII,10/ azt mondja, hogy pusztító hatást gyakorol a gyümölcsfákra, elgyengíti az embereket, elveszi a bor erejét. A holdról pedig azt gondolták, hogy amint nő, vele együtt gyarapodik az egész természet, amikor viszont fogy, a természeti erők is kimerülőben vannak. Mindez régi, de itt-ott még ma is élő babona. Egyes munkákat a hold fényváltozásaihoz kötöttek. Bizonyos munkákat csak első vagy utolsó negyedben lehetett végezni. Szerszámfának való fát csak utolsó negyedben, a holdtölte utáni első hét nap alatt volt szabad kivágni. Ugy gondolták, ha első negyedben vágják ki, megszakad a fában az életerő, s ez rossz hatással lehet az egész erdő további növekedésére. Plinius szerint /NH XVIII 322/ a tojástartást első negyedben tették a kotlás alá. Amint nőtt a hold, úgy nőttek a kacsibék is. Ha a fát utolsó negyedben nyesték, ez azt jelentette, hogy nemsokára összes levele lehullik /Col.XI, 2,1/. Plinius Cato a szerszámfára vonatkozólag a legnagyobb szak tekintélynek tartja /hominum summ^U in omni usu de materiis, NH XVI, 193./ Az is elterjedt nézet volt, hogy a szőlő magába szívja annak a növénynek a tulajdonságait és illatát, amelyet a gyökeréhez tesznek, s átadja a bornak is.

Ami a különböző betegségeket illeti, azt tartották, hogy a fuvolahangok gyógyító hatással vannak a csipőbántalmakra.

Cato istenvilágában a görög hatásnak még nincs különösebb nyoma. Csak az ősi istenek nevét olvassuk mindenütt, akik azonban már szenvedő részesek annak az erjedési folyamatnak, amely Cato korában végbement.

Görög hatások.

Még az ókorból maradt ránk egy olyan hagyomány, hogy Cato csak öregkorában tanult meg görögül /Cato senex litteras Graecas didicit./. A kutatók sokáig nem vonták kétségbe ennek a tudósításnak a hitelességét. Pedig több ókori forrásunk is van, amelyek mind arra utalnak, hogy Cato már ifjúkorában megtanult görögül, s megismerkedett a görög műveltséggel. Egyik ilyen változat szerint Ennius volt a tanítója sardiniai praetorsága idején, akit éppen ő fedezett fel a római irodalom számára. Már Cornelius Nepos /XXIV, 3/ és Plutarchos /Cato Maior, 2/ kiemeli, hogy művei sokoldalú görög műveltségét tanusítják. MARMORALE megjegyzi, hogy numantiai beszédében 195-ben, alig 40 éves korában Prodikos Héraklész példázatára utal. 202-re keltezhető a "De aedilibus vitio creatis" c. beszéde, amelyben bizonyítható a görög retorika befolyása / MARMORALE:Cato Maior Bari. 1949.152.1./.

Lásd TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE:Terentius vigjátéka L. Aemilius Paulus temetésén. Ant.Tan. IV. 1957. 1-2.15.1./ Az ὄψιμα θία /későn tanulás/ legendája így nem tartható fenn többé. Plutarchos azt írja, hogy amikor a második pun háború alatt Cato Fabius Cunctator oldalán szolgált Tarentum ostrománál, vendégül látta egy Nearchos nevű pythagoreus görög, s tőle tanult filozófiát. Mindenesetre Cato csak az ideológiában volt makacs ellenfele a görögöknek, gazdasági és technikai téren annál buzgóbban tanulta meg tőlük azt, amit hasznosnak és célszerűnek tartott. Fiát eltiltotta ugyan a görög orvosoktól és az is felháborodással töltötte el, hogy 155-ben, amikor Athént 500 talentum pénzbüntetéssel sújtották

Oropos feldulása miatt, filozófus-küldöttség érkezett Rómába enyhítésért könyörögni. Hogy a görög filozófusokat minél gyorsabban eltávolítsa, javasolta, hogy a birságot szállítsák le egyötödére, ami meg is történt, a filozófusokat pedig kiutasították. Mind az "Origines"-ben, mind a "De agricultura"-ban erős a görög hatás, de Cato szokásához híven nem nevezi meg, milyen görög írótól vett kölcsön.

Görög mértékegységekről olvasunk: metrétés, cyathus, cotyla vagy cotylus, drachma, mina. Számos sütemény neve görög: placenta /c.76./, a πλακοειής -sík, sima, lapos szóból, sphaerita, gömbsütemény /c.82, σφαίρις -gömb/, encytum, ömlesztett sütemény /c.80, az ἐχέω -önteni igéből/. A növénynevek között is akad görög eredetű: melanthion, fekete virág /c.102, μελαν -fekete, ἄνθος -virág/. A technikai kifejezések között is vannak ilyenek: trochilea Graecanica, görög rendszerű csigasor. Görögország a különböző emelőszervezetek /trispastos, polispastos/, mechanikai játékok klasszikus hazája. Archimédész és Héron nevét mindenki ismeri. Cato beszél a kősi borról, külön receptet ad görög bor készítésére /vinum Graecum, c.24./ Ezzel a szakkifejezéssel jelölték általában az olyan mibort, amelyet só vagy tengervíz hozzáadásával készítettek. Columella írja, hogy ez az eljárás növeli a bor mennyiségét és javítja az ízét /ea porro facit sine dubio meliorem mensuram et odoris melioris XII,21./ Lásd még BILLARD: La Vigne dans l' antiquité, 493-507.1. Görög széna is van /c.27./. A mészégető kemence tartéalapzatának neve fortax /c.38, a φορτάξ -támaszték jelentésű szóból./.

A legerősebb görög hatás a 156-7. fejezetben tapasztalható, ahol Cato a pythagorasi káposzta gyógyító hatását elemzi. A káposzta a legjobb orvosság minden ellen. Hasmenés, hascsikorgás, emésztési zavarok ellen csálthatatlan hatásu. Külön elmélkedik a káposzta jó tulajdonságairól. Megvan benne az u.n. "hét fő tulajdonság": a hideg, meleg, száraz, nedves, édes, keserű, csífós. Ezek a tulajdonságok részben még Empedoklésre mennek vissza i.e. az V. században. Hosszasan sorolgatja Cato a káposztafajtákat, amelyek gyógyítják a keletést, fekélyeket, véraláfutást, ízületi bántalmakat. Cato közlései sok párhuzamot mutatnak az Oribasios-féle görög orvosi szöveggyűjteménnyel, amelynek összeállítását Mnésitheos kyzikoszi fizikusnak tulajdonítják i.u. a IV. században. A gyűjtemény sokkal régebbi forrásokra megy vissza, s ezeket használhatta Cato is. Valóban, Cato elvont, félig filozófiai jellegű fejtegetései szokatlanok római mértékkel mérve, nem az ő stilusára vallanak. Akadtak kutatók, akik ezeket a részeket idegen kéz betoldásának minősítették, annyira meglepőnek tűnt előttük, hogy Cato a puszta kivonatolás eszközhöz folyamodott. Egyébként Plinius megírja, hogy a káposztáról legelőször Pythagoras írt, majd Chysippos orvos /NH XX, 78./.

A keményítő neve amulum /c.87, görögül $\alpha\mu\upsilon\lambda\omicron\nu$ -amit malomkő használata nélkül őröltek meg/. Plinius közli, hogy ez az elkészítési mód Chios szigetéről származik /NH XVIII, 76-77./. Az olajbefőtt szintén görög nevű epityron /ἐπίτυρον/. Az almafajták között Cato megemlíti a cydoniai almát és a "veréb"-almát /βεῖτον ἄλος -veréb, c 7,3/.

Megjegyezzük még, hogy Cato a görögökkel szemben színész módjára viselkedett, mai nyelven szólva "megjátszotta magát", ahogy pillanatnyi érdeke kívánta. Amikor egy alkalommal Athénban járt, tudott már jól görögül, mégis tolmács útján érintkezett a lakossággal. Az athéni hallgatóság előtt szokott stílusában mondta el beszédét, szándékosan latinul és nem görögül. Velős, rövid mondatainak, csattanós kifejezéseinek lefordítására a tolmácsnak hosszadalmas körülírásra volt szüksége. Kétségtelen, hogy ebben a jelképes tüntetésben Catot a római góg és felsőbbrendűség propagandisztikus céljai vezették.

Karthágói hatások.

Cato a karthágóiakat is úgy kezelte, mint a görögöket. Ideológiai téren harcolt ellenük, ugyanakkor átvette gazdasági és technikai vívmányaikat. A Földközi- tenger nyugati medencéjében Karthágó honosította meg elsőnek a rabszolgamunkára alapozott ültetvényes mezőgazdaságot. A karthágói módszerek csakhamar elterjedtek Sziciliában is. A pun háborúk alatt a rómaiak megismerték a karthágói civilizáció minden vonatkozását. A karthágói mezőgazdaság hatását a rómaiakra még nem tanulmányozták a kutatók. Nézetünk szerint a kérdés feltétlenül külön szaktanulmányt igényel, annak ellenére, hogy a rendelkezésünkre álló forrásanyag rendkívül szegényes és töredékes. Tudjuk, hogy a felgyülemlett gazdálkodási tapasztalatokat Karthágóban egy kiválónak tartott író, Mago, hatalmas munkában általánosította és rendszerezte. Varro ezt írja róla /I, 1, 10-11./, összehasonlítva a görög szakirodalom képviselőivel:

"Mindezeket felülmulta hírnevével a karthágói Mago, aki a különböző témaköröket pun nyelven foglalta össze 28 könyvben, ezeket az utikai Cassius Dio^{ony} lefordította 20 könyvben és görögül elküldte Sextilius praetornak; e kötetekbe azoknak a görögnyelvű könyveiből, akiket felsoroltam, beledolgozott nem is keveset és Magotól is kivonatolt 8 könyvre valót."

Plinius ezt mondja /NH XVIII, 3, 22/: "A földművelésre vonatkozólag oktatásokat adni a külföldi írónál is elsőrangú feladat volt, mivel megtette ezt Hierón, Philométör, Attalos, Archaios^{laos} király, s hadvezérek, mint Xenophón, sőt még a pun Mago is, lám, őt Karthágó bevétele után akkora megtiszteltetésben részesítették szenátusunk, hogy, míg a könyvtárakat odaajándékozta Afrika törzsfőnökeinek, egyedül az ő 28 könyvét tartotta méltónak lefordítani latinra, noha M. Cato adott már szabályokat, a munkát a pun nyelvben jártas személyekre bízta, ebben mindenkit felülmult egy igen nevezetes családból származó férfiú, D. Silanus."

Kifejeztük már azt a véleményünket, hogy a "De agricultura" az i.e. II. század második negyedében, Cato öregkorában jött létre, talán az ötvenes - hatvanas évek fordulóján. Természetesen a mű elterjedéséhez idő kellett, egy darabig vele párhuzamosan használhatták Mago nagyszabású munkáját is, később azonban ez fokozatosan kiment a használatból. Ezt előidézhette a római technika sokkal gyorsabb fejlődése. A "De agricultura" késői keletkezését támogatja Plinius idézett megjegyzése, a Mago-fordítás megjelenésének Karthágó elfoglalása után amaz még nem állta útját, egész Itáliában

még nem volt általánosan ismert Cato műve, csak szűkebb hazájában, Latiumban, illetve Campaniában. Mago művének sorsa emlékeztet a bibliai Ószövetség görögnyelvű fordításának, a Septuagintának a fordítás-irodalomban közismert sorsára. Amíg azonban a Septuaginta több évszázadon át használatban maradt a diaszporában, a hellénizálódott zsidóság körében, Mago értékezése nem egészen egy évszázad alatt a régiségek közé került. Számunka, sajnos, elveszett Mago eredeti műve is, elveszett a fordítás is. Nem tudjuk megállapítani, mennyit használt fel belőle Cato és azt sem tudjuk pontosan, mennyit dolgozott fel abból, amit a karthágói technikából saját szemével látott. Annyit mégis nyugodtan leszögezhetünk, hogy az adatgyűjtésnek mindkét módját alkalmazta. Felmerül tehát az a gyanu, hogy bizonyos fokig ismerte a pun nyelvet is, akárcsak a görögöt. Az ὀψιμα δια legerdája talán ebben a vonatkozásban is hamisnak bizonyul. Megkockáztatjuk azt az állítást, hogy amikor Cato a "De agri cultura"-t írni kezdte, beosztását Mago szerint képzelte el. A birtokvásárlást Mago is tárgyalta /Col. I, 1, 18, v.ö. Plin.NH XVIII, 35/, s csak természetes, ha ezt a témát művének elejére tesszük. Később azonban Cato megváltoztatta az eredetileg tervezett beosztást, mert fontosabbnak tartotta azokat a szempontokat, amelyekről a jelen tanulmány elején említést tettünk.

A 85. fejezetben ismerteti Cato a karthágói kása készítését. Könnyen meglehet, hogy ezt a kását Hannibal katonái ismertették meg Közép- Itália lakóival. A cannae-i csata után hosszú éveken át Campania volt Hannibal főhadiszállása, utolsó fellegvára pedig távozása előtt Bruttium, Lucania és Apulia.

Találunk technikai kifejezést is, amely karthágói eredetű: *coagmenta Punicana* /c.18,9/.

Cato műve még sok olyan érdekes adatot tartalmaz, amelyeknek vizsgálatára itt nem terjeszkedtünk ki. A filológusoknak és más szakembereknek minden egyes fejezetben van mivel foglalkozniuk. A "De agri cultura" gazdaságtörténeti és művelődéstörténeti jelentőségét nem lehet elvitatni. A következő évtizedek régészeti kutatásai minden bizonnyal még újabb szempontokat is fognak szolgáltatni ahhoz a képhez, amelyet itt megrajzoltunk. Ez a kép nem mindenben vonzó, de annál több a tanulsága a szakember és az olvasók számára egyaránt.

- - - - -

MÉRTÉKEK.

Pes /láb, P./ = 29.57 cm.

1 pes = 4 palmus = 12 pollex = 16 digitus.

Pertica = 10 pes.

Iugerum = 0.252 hektár = 704 négyszögöl.

Amphora vagy quadrantal /Q/ = 26.26 liter.

1 amphora = 2 urna, = 8 congius = 48 sextarius = 96 hemina
vagy cotula, másnéven catylus = 192 quartarius =
384 acatabulum = 576 cyathus.

Culleus = 20 amphora.

Modius = 8.754 liter.

1 modius = 2 semodius = 16 sextarius.

Sextarius = 0.54 liter.

Pondo vagy libra /font, P./ = 0.327 kg.

c'. = 0.01 font.

Mina = 0.436 kg.

1 mina = 100 drachma.

Pénzegységek:

Sestertius = 2 és fél as /HS = 1/4 denarius.

1 denarius = 10 as = 4 sestertius.

Victoriatus = 3/4 denarius = 3 sestertius.

Az olajzúzómalom /trapetum/ és a sajtoló /[√]asa torcula/
műszavainak magyar megfelelője.

arbor	=	hátsó tartófa
stipes	=	elülső tartófa
lingula	=	nyelv / a sajtoló gerendának a hátsó tartófák között rögzített vége./.
prelum	=	sajtoló gerenda
ara	=	rakódó emelvény
orbis	=	kerek deszkalap / az olajbogyót tartalmazó kosárra/.
sucula	=,	csiga
vectis	=	emelőrud
armilla	=	tömítőgyűrű
clavus	=	csapszeg
colu ^u emella	=	vascsap
cupa	=	tengely
cunica	=	betét
fistula ferrea	=	vascső
imbrices	=	félhenger - lemezek
laminae	=	vaslemezek
laminae pollulae	=	kisebb lemezek
librarium	=	karmantyu, vaskarmantyu
librator	=	szabályozó ék
miliarium	=	tartóoszlop
modiolus	=	hüvely
orbis	=	malomkő
tabula ferrea	=	vaslemez

IRODALOM.

- M. Porci Catonis de agri cultura liber. Post H. KEIL iterum edidit Georgius GOETZ. Lipsiae Teubner. 1937.
- M. Porci Catonis de agri cultura. Edidit Antonius MAZZARINO. Lipsiae Teubner. 1962.
- H. JORDAN: M. Catonis praeter librum de re rustica quae extant. Leipzig. 1860.
- H. PETER: Historicorum Romanorum Fragmenta. 1883.
- BREHAUT E: Cato the Censor on Farming New-York. Columbia Univ. Press. 1933. /angolnyelvű fordítás bevezető tanulmánnyal és bő jegyzetanyaggal./.
- HOOPER W. D: Marcus Porcius Cato on Agriculture. The Loeb Classical Library 1934. /angolnyelvű fordítás jegyzetekkel./
Curcio olasznyelvű fordítása csak nagyon rövid ideig volt a kezemben. Szomorú szépséghibája, hogy a fordító a Mussolini-rendszeret dicsőíti előszavában.
- SZERGEJENKO M.J: Mark Porcij Katon. Zemlegyelije. Moszkva-Leningrád. 1950. /orosznyelvű fordítás kísérő tanulmánnyal és bő magyarázó jegyzetekkel./.
- BILLIARD R: La Vigne dans l' antiquité Lyon. 1913.
- BILLIARD R: L' Agriculture dans' ló antiquité d' après les georgiques de Virgile. Paris. 1928.
- CORTE FR. D: Catone censore. Torino. 1949.
- GUMMERUS H: Der römische Gutsbetrieb. Leipzig. 1906. Klio Beiheft 5.
- JÜNGST E - THIELSCHER P: Catos Keltern und Kollergänge. Bonner Jahrbücher. CLIV. 1954. 32-93 1. CLVII 1957.53-126.1.
- MARMORALE E: Cato Maior Bari. 1949.
- MAZZARINO A: Lex oleae faciundae Studi Francisci.IV. 343-346.1.

REUTHER P: De Catonis De agri cultura libri vestigiis apud Graecos. Leipzig. 1903.

SZERGEJENKO M.J: Pompeji. Budapest. 1960.

SZERGEJENKO M.J: D^Vna tipa szelkih hozjajsztv v Italii I.veka n.e. Izv. A.N. CCCP.szer.VII.1935. 6. 573-598.1. /Az itáliai mezőgazdaság két típusa i.u.az I.században./.

SZERGEJENKO M.J: Pahota v drevnej Italii. Szovjetszkaja Arheologija 1941. 7. /A szántás az ókori Itáliában/.

SZERGEJENKO M.J: Polevoje hozjajsztvo u Katona VDI. 1948.4. 206-208.1. /A mezőgazdaság Catonál./.

SZERGEJENKO M.J. Udobrenyije hlebnih polej ^V drevnej Italii. Trudi Insztituta isztorü nauki i tyehnyiki A N. CCCP. szer. 1.vip.4. 1934. 123-147.1. /A gabonaföldek trágyázása az ókori Itáliában./.

SZERGEJENKO M.J. Haraktyernije cserti szelszkohozjajsztvennaja sziznyi Szrednej Italii ~~M~~ II v do n.e. VDI 1952. 4 /42/, 38-44.1. /Közép- Itália mezőgazdasági életének jellemző vonásai i.e. a II. században/.

SZERGEJENKO M.J: Iz isztorü szelszkovo hozjajsztva drevnej Italii VDI 1953. 3 /45/, 65-76.1. /Az ókori Itália mezőgazdaságának történetéből./.

SZERGEJENKO M.J: Szelszkoje hozjajsztvo italijszkih suburbana. VDI 1955. 1 /51/, 31-38.1. /A suburbana itáliai birtokok mezőgazdasága/.

SZERGEJENKO M.J: Vilik VDI 1956. 4 /56/, 46-54.1. / A vilicus/.

SZERGEJENKO M.J: Ocserki po szelszkomu hozjajsztvu drevnej Italii Moszkva- Leningrád. 1958. /Vázlatok az ókori Itália mezőgazdaságáról./.

TOMASZ Jenő: A római földkérdés. Parthenon- tanulmányok.

Budapest. 1943.

PAULY - WISSOWA: Realencyclopädie der classischen Altertum-

swissenschaft. 1894- különösen a következő cikkek:

Landwirtschaft, Ackerbau, Bauernstand, Geflügelzucht.

Név és tárgymutató a "De agri cultura" fejezeteihez.

/A számok az egyes fejezetekre vonatkoznak./

Abella: 8, 133.

Alba: 135.

Alma: 7.

Alom: 5, 37.

Árpa: vetési helye 35, kimeríti a földet 37, árpapolyva az ökröknek 54, árpaliszt 89.

Bab és fajtái. ;szi vetése 27, a vetés helye 35, zöldtrágya 37, babszalma az ökröknek 54, bab az ökröknek 60, galamboknak 90.

Babér: 8, 133.

Benti munkák: ünnepnapok és rossz időben 2, télen lámpavilág-
nál 37, rossz időben 39.

Birsalmaajták: 7.

Birtok: Róma közelében 7-8, a birtok vásárlása 1.

Bor: Elkészítése 23, görög bor 24, 105-106, bor a rabszolgák-
nak 57, 104, illatosítása 107, megvizsgálni, hogy eláll-e
108, fanyar borból édes 109, rossz szag kivétele 110, vi-
vezési próba 114, kósi bor 112-113, orvosság-borok 114-
115, 122-127, must 120, a szüret kiadása 147, borleadás
148, 154.

Buza: 35.

Bükköny. ⁸;szi vetése 27, vetés helye 35, zöldtrágya 37, az
ökrök takarmánya: 54, 60, vetése 60.

Cales: 135.

Capua: 135.

Casinum: 135 - 136.

Ceres: 134.

Ciprus: 48, 151.

Compitalia: 5, 57.

Csicszeriborsó: kimeríti a földet 37.

Csillagfürt. Vetés helye 35, zöldtrágya 37, alom 37, ökrök takarmánya 54, 60.

Dió: 8.

Ékék: 5, 135.

Fa. Eladása 7, 38, eltevése tüzelőnek 37, kiégetése 38, elrakása 55, leöntése olajhabbal 130.

Faiskolák. Olajfának 46, szőlőnek és gyümölcsfának 47, 48.

Falerii, faliscusok: 4.

Faldörzsölődés: 159.

Füge: 8.

Fűzes: 9, 33.

Galambok: 90.

Galambtrágya: 36.

Görögszéna. Őszi vetése 27, vetés helye 35, kimeríti a földet 37.

Gyomlálás: 61.

Hagyma: 132.

Hashajtószerrek: 158.

Hernyók: 95.

Hordók: Jelenlétük a gazdaságban 1, számuk az olajfakertben és szőlőben 10-11, kátrányozásuk 23, javításuk 39, olajos-hordók 69, a hordók bekenése illatosítóval 107.

Janus: 134, 141.

Juhok: Takarmány és alom 5, juhok az olajfakertben 10, lombok

takarmányul, a juhok legeltetése az ugaron 30, juhok a szőlőültetvényen 47, a ruh megelőzése 96, a juhnyáj bérbeadása 150.

Juppiter: 132, 134, 141.

Kapálás: 61.

Káposzta: 156- 157.

Kása: karthágói 86, buzakása 86,

Kemence mészégetésre: 38.

Keményítő: 87.

Kosarak. Ameriai 11, campaniai 135, 153, római 135.

Köles. Vetés helye 6, ideje 132.

Körte: 7.

Kutyák: 124.

Lencse. Vetési helye 35, eltevése 116, vetési ideje 132.

Liget: 139.

Lomb: 6, 30, 54.

Ló /herélt/: 149.

Lucania: 135.

Ludak: 89.

Magtár: 92.

Mars Silvanus: 83, 141.

Minturnae: 135.

Mohar. Vetése helye 6, ideje 132.

Nola: 135, 151.

Olajfa fajtái, az olajfakert helye 6, ültetése Róma közelében 7, az olajfakert felszerelése 10, átültetés 28, trágyázás 29, trágyafajták 37, tavaszi munkák az olajfakertben 40, oltás 41, szemzés 42, metszés, nyezés 44, ültetés 45, olajfaiskola 46, az olajfakert megművelése 61, a terméketlen

olajfa ápolása 93, olajbogyó és olaj 3, fűszerezett olajbogyó 7, 117-119, előkészület az olajszüretre 31, olajszüret 64, olajfeldolgozás 65-67, olajoskorsók 69, az olajszüret és olajfeldolgozás kiadása 144-146, zöld olaj 65, 146, római olaj 146.

Oltás. Fáké 40, szőlőé 41.

Ökrök. Alom és takarmány a számukra 5, törköly az ökröknek 25, takarmánynövények vetése 27, lombok, mint takarmány 30, széna 53, takarmányozásuk 54-60, orvosságuk 70-73, áldozatok 83, kígyómarás gyógyítása 102, a takarmány izesítése 103.

Pompeji: 135.

Rabszolgák: Munkájuk ünnepnapon és rossz időben 2, öreg rabszolga 2, a birtokos viszonya rabszolgáihoz 4, a felügyelő és a rabszolgák 5, számuk a 240 iugerumos olajfakertben 10, a 100 iugerumos szőlőskertben 11, ételmezésük 56, 58, boruk 57, 107, ruházatuk 59.

Retek: 6, 35.

Répa: 6, 35.

Részes bérlet: 136, 137.

Rét: Jövedelmezősége 1, öntözéses és száraz rét 8-9, trágyázása 29, 50, tisztogatása 56, kaszálása 53, kiadása téli legelőnek 149.

Róma 135, 149.

"Római" holmik: Ekék, jármok, 135, kosarak 135, olaj 146, só 162.

Sajtoló helyiség: 12-13, 18-19.

Sarju: 5.

Saturnalia: 57.

Sepűrük a boroshordókhoz: 26, 152.

Sonka: 162.

Só: 88.

Spárga: 161.

Suessa: 135.

Suovetaurilia: 141.

Szakácsreceptek: 74-82, 84-88, 90, 121.

Szántás: Szabályai és ideje 5, 37, 61.

Szemzés: 42.

Szerszámfa: 17, 31, 37.

Széna. Betakarítása 53, takarmány az ökröknek 54, 60.

Szérű: 91, 129.

Szőlővessző. Fajtái, ültetési helye 6, a város alatti birtokon 7, a szőlőskert felszerelése 11, szüreti előkészületek 23, a szürethez való felszerelés elrakása 26, a szőlővessző ápolása 32-33, oltás 40 - 41, szőlőiskola, kiültetés 47, régi vesszők áttelepítése 49, rőzsagyűjtés 50, hernyók elleni harc 95.

Takarmány; lombok, sarju 5, 30, bab 37, széna 53, az ökrök fejadagja 54, a takarmányszükséglet 60.

Talajfajták: 6, 34-35.

Tengervíz: 106.

Tönköly: 35.

Trapetum /zuzómalom/: 3, 20-22-135.

Trágya: Trágyadomb 2, megőrzése, kihordásának helye és ideje 5, elosztása 29, trágyafajták 36, zöldtrágya 37, trágyának valóik 37, a rétek trágyázása 61, olajhab, mint trágya fáknak 93-94.

Tyukok: 89.

Ünnepek: 5, ünnepnap végezhető munkák 2, 138.

Üröm /pontusi/ : 159.

Vegyestakarmány /ocinum/: 27, 54.

Venafrum: 135, 136, 146.

Vesta: 132.

Vilica: 143.

Vilicus: 2, 5, 142.

Villa /gazdaság/. Részei, építése: 3, 14-15, a falak kitapasztása 128, kerítés 15.